

OVERWEGINGEN

IX - Gemaakte leefbaarheid

Twee mogelijkheden die uit dezelfde ontwikkeling kunnen ontstaan

OVERWEGINGEN

Essays in het kader van ORITUR

De reeks OVERWEGINGEN vormt een doorlopende verzameling beschouwende essays die voortkomen uit de grondhouding van ORITUR.

Waar de ORITUR-traktaten de filosofische uitgangspunten verkennen, richten de OVERWEGINGEN zich op de ontmoeting met de wereld. Zij onderzoeken maatschappelijke, culturele, architectonische, wetenschappelijke en filosofische ontwikkelingen zonder deze te beoordelen vanuit een vooraf vaststaand systeem. De essays zijn daarom geen aanvullingen op de traktaten en evenmin toepassingen ervan. Zij zijn pogingen om verschijnselen aandachtig te lezen en te verstaan vanuit dezelfde grondhouding waaruit ORITUR is ontstaan.

Ieder essay begint bij een concreet fenomeen: een gebouw, een stad, een persoon, een maatschappelijke ontwikkeling, een wetenschappelijke ontdekking of een culturele verandering. Vanuit dat vertrekpunt wordt gezocht naar de onderliggende vragen die ieder tijdperk kenmerken: welk mensbeeld ligt eraan ten grondslag, welk wereldbeeld wordt zichtbaar en welke houding vraagt het van de mens?

De essays willen niet overtuigen, maar onderzoeken. Zij zoeken niet naar definitieve antwoorden, maar naar een dieper verstaan. Daarom dragen zij de naam OVERWEGINGEN. Een overweging is geen conclusie, maar een uitnodiging tot aandachtig kijken, luisteren en denken.

Zoals een gebouw pas werkelijk betekenis krijgt wanneer het wordt bewoond, zo krijgen ook ideeën hun betekenis in de ontmoeting met de werkelijkheid. Iedere nieuwe ontwikkeling, iedere nieuwe vraag en iedere nieuwe tijd vraagt daarom opnieuw om bezinning.

De OVERWEGINGEN zijn een open reeks. Nieuwe essays kunnen zich aandienen wanneer ontwikkelingen daarom vragen. Niet omdat ORITUR onvolledig zou zijn, maar omdat een levende grondhouding zich steeds opnieuw verhoudt tot een wereld die blijft veranderen.

Misschien is dat ook de diepste betekenis van deze reeks.

Niet de wereld vastleggen.

Maar haar aandachtig tegemoet treden.

Vanuit de overtuiging dat de meest wezenlijke betekenis zich niet laat afdwingen, maar zich kan aandienen waar mens, plaats, tijd en werkelijkheid zich op elkaar afstemmen.

Inleiding

Wij leven in een tijd waarin de mens zijn werkelijkheid sneller en ingrijpender kan veranderen dan ooit tevoren. Wat gedurende duizenden jaren geleidelijk ontstond, kan tegenwoordig in korte tijd worden aangepast, uitgebreid en met elkaar verbonden. Technologie heeft het vermogen van de mens om zijn omgeving te beïnvloeden voortdurend vergroot en kunstmatige intelligentie voegt daar een nieuwe mogelijkheid aan toe: niet alleen om grote hoeveelheden kennis te verwerken, maar ook om verbanden te herkennen, ontwikkelingen te voorspellen en steeds complexere systemen te helpen organiseren.

Daarmee lijkt een nieuwe fase in de verhouding tussen mens en werkelijkheid te beginnen. De mens kan steeds meer van zijn omgeving kennen en steeds meer van wat hij kent gebruiken om die omgeving doelgericht te veranderen. Wat vroeger grotendeels moest worden ervaren en ondergaan, kan steeds verder worden beschreven, berekend en georganiseerd. De leefwereld wordt daardoor niet alleen een werkelijkheid waarin de mens leeft, maar steeds meer ook een werkelijkheid die door de mens bewust kan worden samengesteld.

Die ontwikkeling kan grote betekenis hebben voor de leefbaarheid. Een omgeving die veiliger, gezonder, duurzamer, efficiënter en beter afgestemd is op menselijke behoeften lijkt een vanzelfsprekend doel. Toch ontstaat juist hier een vraag die verder gaat dan de vraag of deze ontwikkeling technisch mogelijk of maatschappelijk wenselijk is.

Want wat gebeurt er wanneer het vermogen om leefbaarheid te maken zo groot wordt dat leefbaarheid niet langer voornamelijk ontstaat uit het leven zelf, maar steeds meer vooraf wordt bepaald?

En wat gebeurt er wanneer de systemen die de mens daarvoor ontwikkelt zo belangrijk worden dat de mens uiteindelijk afhankelijk wordt van de werkelijkheid die hij met behulp van die systemen heeft samengesteld?

Daarmee komt een onderscheid in beeld dat gemakkelijk naar de achtergrond verdwijnt wanneer de nadruk steeds sterker op kennis, meetbaarheid en beheersbaarheid komt te liggen. De mens leeft immers niet alleen in een werkelijkheid die hij kan benoemen. Er is ook een werkelijkheid die zich niet volledig laat beschrijven, maar die daarom niet minder werkelijk of betekenisvol is. Zij kan zich tonen in ervaring, plaats, herinnering, betekenis, ontmoeting en in alles wat zich pas in het leven zelf openbaart.

De verhouding tussen deze benoemde en onbenoemde werkelijkheid kan door de verdere ontwikkeling van kunstmatige intelligentie ingrijpend veranderen.

Daarmee dienen zich geen eenvoudige voorspellingen aan, maar twee mogelijkheden. Beide kunnen voortkomen uit dezelfde menselijke ontwikkeling, beide kunnen gebruikmaken van dezelfde technologie en beide kunnen aanvankelijk worden gedragen door dezelfde wens om het leven te verbeteren. Toch kunnen zij

uiteindelijk leiden tot een fundamenteel verschillende positie van de mens ten opzichte van zijn eigen leefwereld.

In de ene mogelijkheid blijft de mens uitgangspunt van het ontstaan en gebruikt hij zijn toenemende vermogen om de werkelijkheid te begrijpen zonder haar volledig te willen vastleggen. In de andere mogelijkheid wordt de leefwereld steeds verder samengesteld vanuit datgene wat kan worden benoemd, gemeten, voorspeld en georganiseerd, totdat de mens zelf onderdeel wordt van de werkelijkheid die voor hem is gemaakt.

Het verschil tussen deze twee mogelijkheden ligt niet eenvoudigweg in de vraag of AI wordt gebruikt, noch in de vorm waarin een samenleving wordt bestuurd. Het ligt dieper. Het gaat om de vraag waar de uiteindelijke zeggenschap over de werkelijkheid blijft liggen en of de mens in staat blijft zijn eigen werkelijkheid opnieuw ter discussie te stellen wanneer zij niet meer overeenkomt met wat hij werkelijk nodig heeft.

Daarmee gaat deze overweging uiteindelijk niet alleen over kunstmatige intelligentie. Zij gaat over de richting waarin de menselijke werkelijkheid zich kan ontwikkelen wanneer het vermogen om haar te kennen en te organiseren steeds groter wordt.

Zij gaat over de grens tussen **ontstaan en maken**, tussen **leven en organiseren**, tussen **zeggenschap en afhankelijkheid**, en uiteindelijk tussen een werkelijkheid die groter blijft dan wat wij kunnen benoemen en een werkelijkheid die steeds vollediger door onszelf wordt samengesteld.

De vraag is daarom niet alleen wat wij in staat zijn te maken.

De vraag is wat er vervolgens uit dat maken kan ontstaan.

Inhoud

- OVERWEGINGEN – Essays in het kader van ORITUR
- Inleiding

Essay

I - Ontstaan

II - De benoemde en de onbenoemde werkelijkheid

III - De mogelijkheid van een gemaakte werkelijkheid

IV - Twee richtingen van ontstaan

V - Wat niet benoemd kan worden

VI - De mens als uitgangspunt

VII - AI als instrument

VIII - Van instrument naar afhankelijkheid

IX - De systemmatige werkelijkheid

X - De omslag van zeggenschap

XI - De werkelijkheid die overblijft

XII - Twee mogelijkheden

XIII. De mens binnen zijn eigen ontstaan

XIV. Wat laten wij ontstaan?

XV. Het openblijvende ontstaan

Epiloog

I. Ontstaan

Alles wat bestaat, is ooit ontstaan. De werkelijkheid waarin wij leven is geen onveranderlijke gegevenheid, maar het resultaat van een voortdurende ontwikkeling. Wat vandaag vanzelfsprekend lijkt, is ooit anders geweest. Wat nu bestaat, is voortgekomen uit wat eraan voorafging en zal zelf weer deel worden van datgene waaruit iets nieuws kan ontstaan.

Ontstaan is daarom iets anders dan maken.

Maken veronderstelt een maker, een bedoeling en een handeling die van tevoren kan worden gericht op een beoogd resultaat. Ontstaan kent die zekerheid niet. Het kan worden beïnvloed, voorbereid en gedragen, maar het laat zich nooit volledig voorschrijven. Het nieuwe komt voort uit een werkelijkheid die groter is dan het voornemen waarmee het wordt begonnen.

Daarin ligt een wezenlijk verschil tussen ontwerpen en ontstaan. Ontwerpen probeert vooruit te grijpen op wat nog niet bestaat. Het brengt mogelijkheden bijeen, maakt keuzes en geeft richting aan een gewenste uitkomst. Ontstaan is wat vervolgens uit die werkelijkheid voortkomt. Het kan het gevolg zijn van ontwerp, maar het kan er ook van afwijken, het aanvullen of zelfs tegenspreken.

Wat ontstaat, wordt daarmee nooit uitsluitend bepaald door degene die het ontstaan heeft ingezet.

Dit geldt voor de natuurlijke werkelijkheid, voor samenlevingen, voor culturen en voor de gebouwde omgeving. Geen gemeenschap is ooit volledig ontworpen. Geen cultuur is volgens een vooraf vastgesteld plan ontstaan. Ook een stad of woning krijgt gedurende haar bestaan betekenissen en gebruiken die niet volledig in het oorspronkelijke ontwerp besloten lagen.

Het leven voegt voortdurend iets toe.

Daarom is iedere bestaande werkelijkheid groter dan haar oorsprong.

Wat eenmaal is ontstaan, gaat een eigen verhouding aan met de werkelijkheid waarin het terechtkomt. Mensen gebruiken een gebouw anders dan was voorzien. Een straat krijgt een betekenis die niet op een tekening stond. Een plaats wordt herinnering. Een ruimte wordt vertrouwd. Een gebruik wordt traditie. Wat ooit bewust is gemaakt, kan daardoor onderdeel worden van een veel groter proces waarvan de oorspronkelijke maker geen eigenaar meer is.

Ontstaan is daarmee geen moment, maar een voortdurende beweging.

Ook de mens zelf staat daarin niet buiten de werkelijkheid. Hij is niet alleen degene die maakt, ontwerpt en organiseert, maar ook degene die wordt gevormd door wat hij eerder heeft laten ontstaan. Iedere nieuwe ontwikkeling verandert de omstandigheden waaronder de volgende ontwikkeling plaatsvindt.

Daarin bevindt zich een paradox die voor de toekomst van grote betekenis kan zijn:

de mens maakt iets, maar wat hij maakt kan vervolgens mede bepalen wat de mens daarna kan maken.

Wat begint als een instrument kan een infrastructuur worden. Een infrastructuur kan een noodzakelijkheid worden. Een noodzakelijkheid kan een afhankelijkheid worden. En een afhankelijkheid kan uiteindelijk de voorwaarden bepalen waarbinnen nieuwe keuzes nog mogelijk zijn.

Ontstaan kent daardoor geen neutrale voortzetting. Iedere nieuwe werkelijkheid opent mogelijkheden, maar sluit tegelijkertijd andere mogelijkheden af.

Juist daarom is het van belang niet alleen te kijken naar wat een ontwikkeling kan voortbrengen, maar ook naar de werkelijkheid die daardoor geleidelijk wordt achtergelaten.

Daar begint de vraag die in deze overweging centraal staat.

Niet wat wij kunnen maken.

Niet eens wat wij met nieuwe technologie kunnen bereiken.

Maar:

wat laten wij ontstaan?

Want wat ontstaat, wordt vervolgens zelf werkelijkheid.

En uit die nieuwe werkelijkheid ontstaat opnieuw iets.

II. De benoemde en de onbenoemde werkelijkheid

De mens leeft niet uitsluitend in datgene wat hij kent, maar ook in datgene wat hij nog niet kent, niet kan verklaren of misschien nooit volledig zal kunnen benoemen. Toch is een belangrijk deel van de menselijke ontwikkeling juist te begrijpen als een voortdurend proces van benoemen. Wat aanvankelijk onbekend is, wordt onderzocht; wat wordt herkend krijgt een naam; wat benoemd is kan worden beschreven, gedeeld en met andere kennis in verband worden gebracht. Zo heeft de mens door de eeuwen heen een steeds omvangrijker benoemde werkelijkheid opgebouwd, waarmee hij zijn omgeving heeft leren begrijpen en vervolgens ook steeds doelgerichter heeft leren organiseren.

Dat vermogen behoort tot de grootste verworvenheden van de mens. Een naam maakt iets herkenbaar, een begrip maakt het bespreekbaar en een beschrijving maakt vergelijking mogelijk. Kennis kan worden overgedragen en ervaringen kunnen worden vastgelegd, waardoor het ene inzicht het volgende kan voortbrengen. De wetenschap is in belangrijke mate op dit vermogen gebaseerd en ook de techniek is daarvan een gevolg. Wat de mens kan begrijpen, kan hij steeds beter gebruiken om zijn omstandigheden te veranderen.

Maar hoe omvangrijk de benoemde werkelijkheid ook wordt, zij valt nooit volledig samen met de werkelijkheid zelf. Een naam is niet datgene wat wordt benoemd en een beschrijving is niet de ervaring die zij probeert te beschrijven. Een kaart is niet het landschap, een bouwtekening is niet het huis en een model is niet de werkelijkheid die door het model wordt voorgesteld. Hoe nauwkeurig de beschrijving ook kan worden, er blijft altijd iets over dat niet in de beschrijving zelf aanwezig is.

Daarmee dient zich een andere werkelijkheid aan: de werkelijkheid die wel bestaat, maar zich niet volledig laat vastleggen in woorden, getallen, categorieën of modellen. Dat is niet noodzakelijk hetzelfde als het onbekende. Het kan iets zijn dat de mens juist heel goed ervaart, maar waarvan hij niet volledig kan aangeven waaruit het bestaat of waarom het betekenis heeft. Een landschap kan nauwkeurig worden gemeten en geografisch worden beschreven, maar daarmee is nog niet verklaard waarom het ene landschap een mens diep kan raken en het andere nauwelijks. Een woning kan worden vastgelegd in afmetingen, materialen, constructies, functies en prestaties, maar daarmee is nog niet verklaard waarom iemand zich daar thuis voelt. Een plaats kan historisch worden onderzocht en haar ontwikkeling kan nauwkeurig worden gereconstrueerd, terwijl haar betekenis voor degenen die er wonen toch groter blijft dan wat uit die geschiedenis kan worden afgeleid.

Hetzelfde geldt voor menselijke relaties. Vertrouwen kan worden beschreven, onderzocht en misschien zelfs gedeeltelijk gemeten, maar geen enkele beschrijving omvat het vertrouwen zelf. Liefde kan worden benoemd en vanuit verschillende perspectieven worden verklaard, maar zij wordt daarmee niet gereduceerd tot die

verklaringen. Ook identiteit laat zich omschrijven zonder dat de mens volledig samenvalt met de categorieën waarin hij wordt geplaatst. Er blijft altijd een werkelijkheid die zich aan de volledige benoeming onttrekt.

Dat onbenoemde is daarom geen tekort van de werkelijkheid, maar een eigenschap ervan. Het betekent niet dat iets nog onvoldoende is onderzocht of dat de mens zijn kennis nog moet uitbreiden. Soms betekent het juist dat de werkelijkheid groter is dan het vermogen waarmee wij haar proberen te beschrijven. De mens leeft daardoor voortdurend tussen wat hij kan benoemen en wat hij wel kan ervaren maar niet volledig kan benoemen.

Juist die verhouding heeft de werkelijkheid opengehouden. Zolang niet alles vooraf is benoemd, blijft er ruimte voor ontdekking, interpretatie en ervaring, maar ook voor het onverwachte en het nieuwe. Wat nog geen plaats heeft binnen de bestaande begrippen kan zich aandienen en vervolgens aanleiding geven tot een nieuwe betekenis of zelfs tot een nieuwe werkelijkheid. Het onbenoemde is daarmee niet alleen verbonden met wat wij nog niet weten, maar ook met wat nog kan ontstaan.

Dat maakt de verhouding tussen het benoemde en het onbenoemde van bijzondere betekenis voor iedere ontwikkeling. De mens kan zijn werkelijkheid steeds verder benoemen zonder haar daarmee volledig te omvatten. Maar naarmate zijn vermogen om te benoemen groter wordt, ontstaat ook een andere mogelijkheid. Wat benoemd is, kan immers niet alleen worden begrepen, maar ook worden vastgelegd, vergeleken, georganiseerd en uiteindelijk gestuurd.

Daarin ligt geen probleem zolang het benoemen wordt beschouwd als een hulpmiddel om de werkelijkheid beter te verstaan. Het probleem ontstaat pas wanneer de benoemde werkelijkheid wordt vereenzelvigd met de werkelijkheid zelf en datgene wat niet kan worden benoemd daardoor zijn betekenis dreigt te verliezen. Dan verandert de betekenis van kennis. Zij is niet langer alleen een middel om de werkelijkheid te begrijpen, maar kan een voorwaarde worden voor wat binnen die werkelijkheid als relevant of werkelijk wordt beschouwd.

Op dat punt komt een ontwikkeling in beeld die voor de toekomstige leefomgeving van grote betekenis kan zijn. Want wanneer leefbaarheid steeds meer wordt beschreven, geanalyseerd en meetbaar gemaakt, ontstaat de mogelijkheid om haar niet alleen te laten ontstaan vanuit het leven, maar haar ook vooraf te definiëren en vervolgens doelgericht te realiseren. De stap van begrijpen naar organiseren is dan klein; de stap van organiseren naar sturen eveneens.

Daarmee verschuift de vraag van wat de werkelijkheid **is** naar wat de werkelijkheid **kan worden gemaakt**.

III. De mogelijkheid van een gemaakte werkelijkheid

De menselijke geschiedenis kent al veel voorbeelden waarin het benoemen van de werkelijkheid heeft geleid tot het vermogen haar te veranderen. Wat eerst werd waargenomen, kon worden beschreven; wat werd beschreven kon worden onderzocht; wat werd begrepen kon worden toegepast. De ontwikkeling van wetenschap en techniek heeft daardoor niet alleen de kennis van de mens vergroot, maar ook zijn vermogen om zijn omstandigheden doelgericht te beïnvloeden.

Die ontwikkeling heeft veel van wat wij tegenwoordig als leefbaarheid beschouwen mogelijk gemaakt. Water kan worden beheerst, voedsel kan op grote schaal worden geproduceerd, gebouwen kunnen worden verwarmd en gekoeld, ziekten kunnen worden bestreden en steden kunnen worden voorzien van infrastructuren die voorheen ondenkbaar waren. De mens heeft zijn omgeving steeds minder alleen ondergaan en steeds meer naar zijn hand gezet.

Daarmee is echter ook een nieuwe mogelijkheid ontstaan. Wanneer steeds meer aspecten van het leven kunnen worden beschreven en met elkaar in verband gebracht, kan niet alleen worden onderzocht hoe de bestaande werkelijkheid functioneert, maar kan ook worden geprobeerd vooraf te bepalen hoe een gewenste werkelijkheid eruit zou moeten zien. Leefbaarheid kan dan geleidelijk veranderen van iets dat uit het leven voortkomt in iets dat als doelstelling vooraf wordt vastgesteld.

Dat onderscheid is wezenlijk. Wanneer leefbaarheid ontstaat, blijft zij verbonden met de mensen, plaatsen en omstandigheden waarin zij zich ontwikkelt. Zij kan veranderen omdat het leven verandert en zij kan betekenissen aannemen die vooraf niet waren voorzien. Wanneer leefbaarheid daarentegen wordt gemaakt, ligt de richting van tevoren vast. Dan wordt eerst bepaald wat als leefbaar wordt beschouwd, vervolgens worden de voorwaarden daarvoor georganiseerd en ten slotte wordt de leefomgeving overeenkomstig die voorwaarden ingericht.

Tot nu toe was het vermogen daartoe altijd beperkt. De werkelijkheid is daarvoor eenvoudigweg te complex. Mensen gedragen zich niet volledig voorspelbaar, gemeenschappen ontwikkelen zich anders dan verwacht en plaatsen krijgen betekenissen die niet uit een ontwerp kunnen worden afgeleid. De werkelijkheid ontsnapt voortdurend aan de modellen waarmee zij wordt beschreven.

Kunstmatige intelligentie brengt daarin een nieuwe mogelijkheid. Niet omdat AI de werkelijkheid volledig zou kunnen kennen, maar omdat zij op een schaal en met een snelheid verbanden kan leggen die voor de mens afzonderlijk nauwelijks meer mogelijk zijn. Gegevens over wonen, mobiliteit, energie, klimaat, economie, voorzieningen en menselijk gedrag kunnen steeds meer met elkaar worden verbonden. Daardoor ontstaat de mogelijkheid om niet alleen afzonderlijke onderdelen van de leefomgeving te optimaliseren, maar om steeds grotere delen ervan als één samenhangend systeem te beschouwen.

Hiermee verandert ook de betekenis van ontwerpen. Het gaat niet langer uitsluitend om het ontwerpen van een gebouw, een straat of een stad, maar om het samenstellen van een omgeving waarin een groot aantal omstandigheden gelijktijdig op elkaar kan worden afgestemd. De woning kan onderdeel worden van het energiesysteem, het energiesysteem van de infrastructuur, de infrastructuur van de mobiliteit en de mobiliteit van een bredere ordening van de stad. Wat voorheen afzonderlijke domeinen waren, kan in toenemende mate binnen één digitaal en intelligent systeem worden verbonden.

De mens kan AI daarbij aanvankelijk eenvoudig als instrument gebruiken. Hij kan het systeem opdracht geven om de leefomgeving veiliger, efficiënter, duurzamer, gezonder of aangenamer te maken. AI analyseert vervolgens de beschikbare gegevens, onderzoekt mogelijkheden, berekent consequenties en stelt oplossingen voor. De mens beoordeelt die oplossingen en geeft opdracht tot uitvoering.

Op het eerste gezicht verandert daarmee de fundamentele verhouding niet. De mens blijft degene die bepaalt en AI blijft het instrument waarmee de mens zijn doelstellingen beter kan realiseren.

Maar wanneer de leefomgeving steeds complexer wordt en steeds meer van haar functioneren afhankelijk raakt van AI, kan de verhouding geleidelijk veranderen. De mens heeft dan AI niet langer alleen nodig om de leefomgeving te verbeteren, maar ook om de leefomgeving die inmiddels door AI mede is samengesteld te kunnen begrijpen en beheren. Wat begon als een hulpmiddel wordt onderdeel van de infrastructuur waarop de leefbaarheid zelf berust.

Daarmee ontstaat een nieuwe vorm van afhankelijkheid. De mens heeft AI ontwikkeld om meer greep op zijn werkelijkheid te krijgen, maar kan vervolgens afhankelijk worden van AI om de werkelijkheid die daardoor is ontstaan nog te kunnen beheersen.

Dat is het moment waarop de ontwikkeling een andere richting kan aannemen.

Niet noodzakelijk omdat AI een eigen wil krijgt of omdat zij besluit de mens te overheersen, maar omdat de mens steeds meer van zijn vermogen tot organiseren aan een systeem heeft toevertrouwd. De mens blijft misschien formeel degene die beslist, terwijl de feitelijke mogelijkheden waarbinnen hij kan beslissen steeds sterker door het systeem worden bepaald.

De vraag naar zeggenschap krijgt dan een andere betekenis.

Wie de uiteindelijke zeggenschap heeft, is niet noodzakelijk degene die de meeste keuzes maakt. Zeggenschap ligt bij degene die de voorwaarden kan bepalen waarbinnen de keuzes worden gemaakt.

Daarmee komt de kern van de verdere ontwikkeling in zicht: de mens kan AI gebruiken om zijn leefwereld te ondersteunen, maar hij kan AI ook gebruiken om een leefwereld te maken waaraan hij zichzelf vervolgens steeds verder moet aanpassen.

Dezelfde technologie kan daardoor twee verschillende werkelijkheden helpen ontstaan.

De vraag is niet langer alleen wat AI kan.

De vraag wordt:

wie stemt zich uiteindelijk op wie af?

IV. Twee richtingen van ontstaan

De vraag wie zich uiteindelijk op wie afstemt, kan niet worden beantwoord door alleen naar technologie te kijken. Geen enkele leefomgeving ontstaat zonder een vorm van organisatie. Mensen leven samen binnen afspraken, instituties, infrastructures en gemeenschappelijke voorzieningen. Er zijn altijd structuren nodig die richting geven, besluiten nemen, belangen afwegen en de voorwaarden scheppen waaronder een samenleving kan functioneren. Ook wanneer de mens zijn leefomgeving grotendeels zelf vormgeeft, bestaat er een organiserende instantie of een samenstel van instanties dat daarin een rol vervult.

Daarom ligt het onderscheid tussen de twee mogelijkheden niet in het al dan niet bestaan van een organiserende macht. Evenmin ligt het uitsluitend in de vraag of die macht democratisch is georganiseerd. Een democratische overheid kan immers een leefomgeving organiseren die de zeggenschap van mensen vergroot, maar zij kan eveneens besluiten steeds meer van de leefomgeving door centrale systemen te laten bepalen. Ook een niet-democratische bestuursvorm kan ruimte laten voor lokale zeggenschap en eigen ontwikkeling, terwijl een formeel democratisch systeem in de praktijk steeds meer verantwoordelijkheid kan overdragen aan systemen waarover de burger nauwelijks nog invloed heeft.

De wezenlijke vraag ligt daarom dieper.

Het gaat om de plaats waar de **uiteindelijke zeggenschap** over de leefwereld ligt.

In de eerste richting blijft die zeggenschap bij de mens en de gemeenschap. De organiserende instantie staat ten dienste van de leefwereld en ontleent haar betekenis aan haar vermogen die leefwereld te ondersteunen. Zij kan richting geven, voorwaarden scheppen en besluiten nemen, maar blijft uiteindelijk corrigeerbaar door de mensen voor wie zij bestaat. De werkelijkheid waarin mensen leven is daarbij niet uitsluitend het resultaat van de organisatie. Zij blijft mede ontstaan uit het gebruik, de ervaring, de cultuur en de betekenis die mensen eraan geven.

In de tweede richting verschuift de verhouding. Ook daar bestaat een organiserende instantie, maar deze gaat niet langer uitsluitend uit van wat vanuit het leven ontstaat. Zij gaat uit van een vooraf bepaalde of voortdurend geoptimaliseerde voorstelling van wat een goede leefomgeving zou moeten zijn. De leefbaarheid wordt daardoor steeds meer een doelstelling die kan worden vastgesteld, gemeten en gerealiseerd. De mens bevindt zich vervolgens binnen de omgeving die volgens die doelstelling is samengesteld.

Het verschil lijkt aanvankelijk gering. In beide gevallen wordt immers georganiseerd, gepland en gebruikgemaakt van kennis. In beide gevallen kunnen regels worden opgesteld en voorzieningen worden ontwikkeld. In beide gevallen kunnen technologie en kunstmatige intelligentie worden ingezet.

Toch is de richting tegengesteld.

In de eerste ontwikkeling wordt de organisatie voortdurend teruggebracht naar het leven waaruit zij haar legitimiteit ontleent. Zij moet zich verhouden tot wat mensen werkelijk ervaren en kan daarom nooit volledig buiten die werkelijkheid treden.

In de tweede ontwikkeling wordt het leven steeds meer teruggebracht naar de organisatie. Wat mensen ervaren wordt een onderdeel van de informatie waarop het systeem zich baseert, maar de uiteindelijke beoordeling van wat als leefbaar geldt, ligt steeds meer bij de structuur die de leefomgeving samenstelt.

Daarmee ontstaat een verschil tussen **zeggenschap** en **keuzevrijheid**.

Een mens kan binnen een systeem zeer veel keuzes hebben en toch weinig zeggenschap over het systeem zelf. Hij kan kiezen waar hij woont, hoe hij reist, welke voorzieningen hij gebruikt en welke diensten hij afneemt, terwijl de voorwaarden waarbinnen die keuzes mogelijk zijn al elders zijn vastgesteld. Hoe groter het aantal beschikbare keuzes wordt, hoe gemakkelijker het kan lijken alsof de mens daarmee ook meer zeggenschap heeft. Maar keuzevrijheid binnen een gegeven werkelijkheid is iets anders dan het vermogen om die werkelijkheid zelf mede te bepalen.

Zeggenschap betekent uiteindelijk dat de mens niet alleen kan kiezen **binnen** een werkelijkheid, maar ook invloed kan uitoefenen op **wat die werkelijkheid wordt**.

Dat onderscheid wordt van steeds groter belang wanneer AI een rol gaat spelen in de organisatie van de leefomgeving. Een systeem dat voortdurend gegevens verzamelt, verbanden legt, gedrag analyseert en gevolgen voorspelt, kan niet alleen worden gebruikt om beslissingen van mensen te ondersteunen. Het kan ook steeds meer worden gebruikt om de voorwaarden waaronder mensen leven vooraf te bepalen.

Daarmee ontstaat een verschuiving van organiseren naar samenstellen.

Een leefomgeving wordt dan niet langer alleen door mensen ontworpen en vervolgens gebruikt, maar kan voortdurend worden opgebouwd uit een veelheid van gegevens, doelstellingen en voorspellingen. De stad wordt een systeem dat zichzelf steeds verder kan optimaliseren. De woning wordt onderdeel van een netwerk. Mobiliteit wordt afgestemd op gebruik. Energie wordt afgestemd op vraag. Voorzieningen worden afgestemd op gedrag. Openbare ruimte wordt afgestemd op voorspelde behoeften.

Wat ontstaat, lijkt dan steeds beter afgestemd.

Maar opnieuw rijst de vraag:

op wie wordt afgestemd?

Wanneer de mens de maatstaf blijft en de werkelijkheid zich laat corrigeren door wat mensen werkelijk ervaren, blijft de afstemming gericht op het leven. Wanneer het systeem zelf de maatstaf wordt en de mens zich moet voegen naar de uitkomsten ervan, is de richting omgekeerd.

Daarmee worden de twee mogelijkheden steeds duidelijker.

In de eerste mogelijkheid is de organiserende instantie **dienstbaar aan de leefwereld**. Zij organiseert het ontstaan zonder het volledig te willen beheersen. Zij laat ruimte voor wat niet vooraf kan worden voorzien en accepteert dat de werkelijkheid zich verder ontwikkelt dan het plan.

In de tweede mogelijkheid wordt de organiserende instantie steeds meer **bepalend voor de leefwereld**. Zij probeert de omstandigheden waaronder mensen leven zo volledig mogelijk te kennen en te organiseren, waardoor het onvoorziene steeds meer wordt beschouwd als een afwijking die moet worden verwerkt.

Het verschil is daarmee niet dat de ene ontwikkeling georganiseerd is en de andere niet.

Het verschil is dat in de eerste ontwikkeling **organisatie het leven dient**, terwijl in de tweede ontwikkeling **het leven binnen de organisatie komt te staan**.

Daarmee wordt ook duidelijk waarom de twee mogelijkheden uiteindelijk niet tot één tussenvorm kunnen worden teruggebracht. Er kunnen talloze mengvormen bestaan in de dagelijkse praktijk, maar op het moment dat er een fundamenteel conflict ontstaat tussen wat het systeem bepaalt en wat de mens ervaart, moet ergens het laatste woord liggen.

Als de menselijke ervaring uiteindelijk het systeem kan corrigeren, blijft de mens bepalend voor de leefwereld.

Als het systeem uiteindelijk bepaalt dat de menselijke ervaring moet worden aangepast aan wat als optimale leefbaarheid is vastgesteld, is de verhouding omgekeerd.

Het is op dat punt dat de ontwikkeling van kunstmatige intelligentie haar meest fundamentele betekenis kan krijgen.

Want een systeem dat steeds beter in staat is de benoemde werkelijkheid met elkaar te verbinden, kan uiteindelijk niet alleen helpen een leefomgeving te begrijpen.

Het kan haar ook steeds vollediger **samenstellen**.

En wanneer een leefomgeving eenmaal op die wijze wordt samengesteld, ontstaat de volgende vraag: wat gebeurt er met datgene wat zich niet laat samenstellen?

V. Wat niet benoemd kan worden

Wanneer een leefomgeving steeds verder wordt georganiseerd met behulp van gegevens, modellen en kunstmatige intelligentie, ontstaat vanzelf een toenemende aandacht voor datgene wat kan worden beschreven. Wat benoemd is, kan worden vastgelegd; wat is vastgelegd kan worden verwerkt; wat kan worden verwerkt kan met andere gegevens worden verbonden en kan daardoor worden gebruikt om ontwikkelingen te begrijpen, te voorspellen en uiteindelijk te beïnvloeden. Dat vermogen is op zichzelf niet nieuw en ook niet problematisch. De mens heeft altijd geprobeerd zijn werkelijkheid te begrijpen om zijn omstandigheden te kunnen verbeteren. Wat verandert, is de schaal waarop dit mogelijk wordt en de snelheid waarmee verschillende vormen van kennis met elkaar kunnen worden verbonden. Waar de mens vroeger slechts afzonderlijke delen van zijn leefomgeving kon overzien, kan kunstmatige intelligentie steeds grotere hoeveelheden informatie gelijktijdig verwerken en daaruit verbanden afleiden die voor de afzonderlijke mens nauwelijks meer te overzien zijn.

Daarmee ontstaat echter een verleiding die verder gaat dan de uitbreiding van kennis. Naarmate steeds meer van de werkelijkheid benoembaar en verwerkbaar wordt, kan de gedachte ontstaan dat uiteindelijk iedere relevante werkelijkheid benoemd, gemeten en opgenomen zou moeten kunnen worden. Wat nog niet in een model voorkomt, wordt dan gemakkelijk beschouwd als een ontbrekende variabele die op een later moment kan worden toegevoegd. Het onbenoemde wordt daarmee niet langer gezien als een wezenlijk onderdeel van de werkelijkheid, maar als een tekort aan kennis. Dat is een fundamentele verandering, omdat het onbenoemde niet noodzakelijk datgene is wat nog moet worden ontdekt. Het kan ook datgene zijn wat wel degelijk wordt ervaren en betekenis heeft, maar zich niet volledig laat vastleggen in woorden, getallen, categorieën of modellen.

Een plaats kan bijvoorbeeld worden onderzocht aan de hand van haar geschiedenis, haar geografische ligging, haar bebouwing, haar gebruik en haar economische waarde, zonder dat daarmee volledig wordt verklaard waarom die plaats voor mensen betekenis heeft. Een woning kan worden beschreven in oppervlakte, materiaal, constructie, energiegebruik en functie, zonder dat daarmee wordt verklaard waarom iemand zich daar thuis voelt. Een gebouw kan technisch verouderd of economisch inefficiënt zijn en toch een drager zijn van herinnering. Een straat kan vanuit verkeerskundig perspectief nauwelijks noodzakelijk zijn en toch een belangrijke plaats in het dagelijks leven van een gemeenschap innemen. De betekenis van zulke zaken kan worden onderzocht en beschreven, maar de beschrijving valt nooit volledig samen met hetgeen wordt ervaren.

Dat verschil is wezenlijk. Een model is niet de werkelijkheid die het beschrijft en een meting is niet datgene wat wordt gemeten. De beschrijving kan steeds nauwkeuriger worden, maar zij blijft een beschrijving. Er blijft een werkelijkheid die groter is dan het systeem waarmee zij wordt beschreven. Juist daarin ligt de

betekenis van het onbenoemde. Het is niet eenvoudigweg datgene waarvan wij nog te weinig weten, maar ook datgene waarvan de betekenis niet volledig afhankelijk is van ons vermogen om het te benoemen.

Zolang de mens die grens erkent, vormt zij geen probleem. Het benoemen van de werkelijkheid blijft dan een middel om haar beter te verstaan en niet een voorwaarde waaraan de werkelijkheid moet voldoen om als werkelijk te worden erkend. De mens kan iets belangrijk vinden voordat hij precies kan uitleggen waarom. Een gemeenschap kan een plaats als waardevol ervaren zonder daarvoor een sluitende onderbouwing te kunnen geven. Een ruimte kan vertrouwd aanvoelen zonder dat die vertrouwdheid volledig kan worden teruggebracht tot een reeks meetbare eigenschappen. Het onbenoemde kan dan naast het benoemde bestaan en beide kunnen elkaar beïnvloeden.

De situatie verandert wanneer leefbaarheid steeds meer wordt opgevat als iets dat vooraf kan worden gedefinieerd en vervolgens systematisch kan worden gerealiseerd. Dan wordt het noodzakelijk om vast te stellen wat leefbaarheid precies betekent, welke eigenschappen haar bepalen en op welke wijze zij kan worden herkend. Wat eenmaal als maatstaf is vastgesteld, kan vervolgens worden gebruikt om de leefomgeving te beoordelen en te optimaliseren. Daarmee ontstaat een ontwikkeling waarin de benoemde werkelijkheid steeds meer richtinggevend wordt voor wat als een goede leefomgeving wordt beschouwd.

Het gevaar daarvan ligt niet in het feit dat er gemeten of geanalyseerd wordt. Het gevaar ontstaat wanneer datgene wat niet kan worden gemeten daardoor ook steeds minder kan worden meegewogen. Een systeem kan alleen werken met informatie die het kan verwerken. Wanneer een ervaring niet in een passende vorm kan worden vastgelegd, kan zij niet op dezelfde wijze worden meegenomen als een meetbare grootte. Zij hoeft daarvoor niet te worden ontkend. Zij valt eenvoudig buiten de logica van het systeem.

Daarmee kan het onbenoemde verdwijnen zonder dat iemand besluit het te laten verdwijnen. Wat niet kan worden ingevoerd, wordt niet meegenomen; wat niet wordt meegenomen, wordt niet meegewogen; en wat niet wordt meegewogen, heeft uiteindelijk geen invloed op de uitkomst. Het onbenoemde wordt zo niet verboden, maar genegeerd door de structuur waarin beslissingen worden genomen. Juist daardoor kan deze ontwikkeling moeilijk zichtbaar zijn. Iedereen kan blijven spreken over vrijheid, keuze, persoonlijke voorkeur en leefbaarheid, terwijl de voorwaarden waaronder die begrippen betekenis krijgen steeds sterker door een systeem worden bepaald.

Wanneer kunstmatige intelligentie in zo'n ontwikkeling een centrale rol krijgt, wordt deze mogelijkheid aanzienlijk groter. AI kan steeds meer gegevens met elkaar verbinden en steeds verfijndere modellen maken van menselijke behoeften en gedragingen. Daardoor kan zij helpen om niet alleen de bestaande leefomgeving te analyseren, maar ook om te voorspellen welke inrichting onder bepaalde omstandigheden de gewenste resultaten zal opleveren. Wat mensen nodig hebben, waar zij zich bewegen, welke voorzieningen zij gebruiken, hoeveel energie zij verbruiken en welke omstandigheden hun gedrag beïnvloeden, kunnen steeds meer onderdelen worden van één samenhangend model.

Daarmee ontstaat de mogelijkheid om leefbaarheid niet langer alleen te begrijpen als iets dat uit het leven voortkomt, maar als iets dat vooraf kan worden samengesteld. De omgeving kan worden ingericht op basis van voorspelde behoeften en vervolgens voortdurend worden aangepast aan de uitkomsten van nieuwe

metingen. Wat aanvankelijk een hulpmiddel is om de leefbaarheid te verbeteren, kan daardoor uitgroeien tot een systeem dat bepaalt wat als leefbaar wordt beschouwd.

Daarin ligt een fundamentele verschuiving. De mens hoeft niet langer alleen zijn omgeving te gebruiken en aan te passen; de omgeving kan voortdurend worden aangepast aan een model van de mens. De mens wordt dan niet alleen waargenomen als degene voor wie de leefomgeving wordt gemaakt, maar ook als een verzameling gegevens waaruit kan worden afgeleid welke leefomgeving voor hem optimaal zou zijn.

De vraag die daarbij ontstaat is niet of zulke systemen steeds nauwkeuriger kunnen worden. Dat is aannemelijk. De vraag is of de mens uiteindelijk bereid is de werkelijkheid te aanvaarden die uit die nauwkeurigheid voortkomt.

Want hoe nauwkeuriger het systeem de benoemde werkelijkheid kan organiseren, hoe groter de verleiding wordt om aan te nemen dat wat buiten die werkelijkheid valt slechts ruis, afwijking of onvolledigheid is. Het onverwachte wordt dan een afwijking van de voorspelling, het niet-meetbare een ontbrekende parameter en het onbenoemde een gebied dat nog moet worden ontsloten. Daarmee verandert niet alleen het systeem, maar ook het mensbeeld dat eraan ten grondslag ligt.

De mens wordt dan steeds meer datgene wat over hem kan worden vastgesteld.

En juist daar ligt de grens waar de twee mogelijke ontwikkelingen van elkaar gaan verschillen. In de ene ontwikkeling blijft de mens erkennen dat zijn werkelijkheid groter is dan wat kan worden benoemd en blijft het onbenoemde daarom onderdeel van wat werkelijk betekenis heeft. In de andere ontwikkeling wordt geprobeerd de leefbaarheid steeds vollediger te maken vanuit datgene wat kan worden benoemd, verwerkt en gestuurd. De eerste ontwikkeling laat ruimte voor wat nog kan ontstaan; de tweede probeert steeds meer vooraf vast te leggen wat er zou moeten ontstaan.

Daarmee wordt het onbenoemde uiteindelijk niet alleen een filosofisch begrip, maar een voorwaarde voor vrijheid en voor werkelijk ontstaan. Want wanneer alles wat van betekenis is vooraf benoemd, gemeten en georganiseerd moet zijn, blijft er steeds minder ruimte voor iets dat nog niet in het systeem bestaat.

En juist wat nog niet in het systeem bestaat, kan het begin zijn van iets nieuws.

VI. De mens als uitgangspunt

Wanneer de mens zijn leefwereld wil ontwikkelen, is organisatie onvermijdelijk. Mensen leven niet afzonderlijk van elkaar en hun omgeving ontstaat daarom nooit uitsluitend uit individuele beslissingen. Er zijn afspraken nodig, voorzieningen moeten worden aangelegd, ruimte moet worden verdeeld, belangen moeten met elkaar worden verbonden en keuzes moeten soms gezamenlijk worden gemaakt. Ook een leefwereld waarin de mens zelf zeggenschap houdt, kan daarom niet zonder een vorm van organisatie. Het bestaan van een organiserende instantie is op zichzelf geen bedreiging voor menselijke vrijheid. De betekenis ervan wordt bepaald door de verhouding die zij aangaat met de mensen en met de werkelijkheid waarin zij functioneert.

In een ontwikkeling waarin de mens uitgangspunt blijft, is organisatie in de eerste plaats dienstbaar aan het leven. Zij heeft tot taak voorwaarden te scheppen waarbinnen mensen en gemeenschappen hun leefwereld kunnen ontwikkelen, zonder die ontwikkeling volledig vooraf te bepalen. Zij kan richting geven en grenzen stellen, maar zij blijft onderdeel van dezelfde werkelijkheid die zij probeert te organiseren. Daardoor blijft zij afhankelijk van wat in die werkelijkheid gebeurt en kan zij haar eigen uitgangspunten voortdurend moeten herzien.

De vorm waarin zo'n organisatie wordt gegoten, hoeft daarbij niet overal hetzelfde te zijn. Zij kan democratisch zijn, waarbij burgers rechtstreeks of indirect zeggenschap hebben over de besluiten die hun leefomgeving bepalen, maar ook andere vormen van gemeenschappelijke organisatie zijn denkbaar. Het wezenlijke verschil ligt niet in de naam van het bestuur of in de institutionele vorm die daarvoor wordt gekozen. Het ligt in de vraag of de organiserende instantie haar eigen werkelijkheid als uitgangspunt neemt, of dat zij haar handelen voortdurend laat corrigeren door de werkelijkheid van degenen voor wie zij bestaat.

Daarmee krijgt zeggenschap een betekenis die verder gaat dan het recht om een keuze te maken. Werkelijke zeggenschap betekent dat mensen niet alleen kunnen reageren op wat voor hen wordt voorgesteld, maar ook invloed kunnen uitoefenen op wat er überhaupt wordt voorgesteld. Zij kunnen aangeven dat een doelstelling niet klopt, dat een probleem anders wordt ervaren dan het systeem veronderstelt of dat een oplossing die vanuit het model optimaal lijkt, in de werkelijkheid niet als leefbaar wordt ervaren. De mens behoudt daarmee de mogelijkheid om niet alleen binnen het systeem te handelen, maar ook het systeem zelf ter discussie te stellen.

Dat betekent niet dat iedere individuele wens bepalend kan zijn. Een samenleving bestaat uit meerdere mensen en belangen die elkaar soms tegenspreken. Zeggenschap betekent daarom niet dat iedereen altijd zijn zin krijgt, maar dat de werkelijkheid van mensen onderdeel blijft van het proces waarin beslissingen worden gevormd. De leefwereld is niet uitsluitend het resultaat van een vooraf gekozen systeem; zij is mede de bron waaruit het systeem zijn richting ontvangt.

Hierin ligt ook de grondgedachte die binnen NOVIOTECTO en ORITUR wordt onderzocht: niet de werkelijkheid vooraf volledig vastleggen om haar vervolgens te realiseren, maar uitgaan van de werkelijkheid die er is en van daaruit ruimte laten voor wat verder kan ontstaan. De mens kan richting geven aan zijn omgeving zonder te veronderstellen dat hij haar volledig kan beheersen. Leefbaarheid is dan niet in de eerste plaats een toestand die moet worden geproduceerd, maar een kwaliteit die zich ontwikkelt in de wisselwerking tussen mensen, plaats, omstandigheden en tijd.

Wanneer leefbaarheid op die wijze ontstaat, kan zij niet volledig vooraf worden gedefinieerd. Wat vandaag als goed wordt ervaren, kan morgen veranderen. Wat op de ene plaats passend is, hoeft dat elders niet te zijn. Wat voor de ene generatie vanzelfsprekend is, kan voor een volgende generatie een andere betekenis krijgen. De leefwereld blijft daardoor beweeglijk en kan zich ontwikkelen op een wijze die vooraf niet volledig is te voorzien.

Een organiserende instantie die deze werkelijkheid serieus neemt, moet daarom niet alleen kunnen besluiten, maar ook kunnen luisteren. Zij moet niet uitsluitend informatie verzamelen om haar eigen beslissingen te verbeteren, maar bereid zijn haar uitgangspunten te laten veranderen wanneer de werkelijkheid daartoe aanleiding geeft. Dat vraagt om een andere houding dan het streven naar volledige beheersing. Het vraagt om een voortdurende afstemming tussen wat wordt gedacht en wat daadwerkelijk ontstaat.

Ook technologie kan binnen deze ontwikkeling een belangrijke rol spelen. Kunstmatige intelligentie kan helpen om grote hoeveelheden informatie te ordenen, mogelijke gevolgen zichtbaar te maken en verschillende mogelijkheden met elkaar te vergelijken. Zij kan patronen herkennen die voor mensen moeilijk te zien zijn en kan daardoor het vermogen van mensen om hun omgeving te begrijpen aanzienlijk vergroten. Maar haar uitkomsten hoeven daarmee niet het einde van het besluitvormingsproces te zijn. Zij kunnen onderdeel blijven van het gesprek waarbinnen mensen bepalen wat zij werkelijk van betekenis achten.

De betekenis van AI ligt hier daarom niet in het vervangen van menselijke zeggenschap, maar in het vergroten van het menselijke vermogen om keuzes te maken. Het systeem kan laten zien wat mogelijk is, wat waarschijnlijk is en welke gevolgen verschillende keuzes kunnen hebben, maar het hoeft daarmee niet te bepalen wat wenselijk is. Het onderscheid tussen mogelijkheid en betekenis blijft bij de mens.

Juist daarin blijft ruimte bestaan voor de onbenoemde werkelijkheid. Niet alles wat mensen ervaren hoeft eerst door een systeem te worden verklaard voordat het van betekenis kan zijn. Een gemeenschap kan een plaats belangrijk vinden en vervolgens zoeken naar woorden om die betekenis uit te drukken. Een mens kan iets aanvoelen voordat hij precies kan uitleggen waarom. Een ervaring kan aanleiding zijn tot verder onderzoek zonder dat zij eerst volledig hoeft te worden vertaald naar gegevens om serieus te worden genomen.

Daarmee blijft het ontstaan open. De mens kan handelen op basis van wat hij weet, maar tegelijk erkennen dat zijn kennis nooit volledig is. Hij kan plannen maken zonder te veronderstellen dat het plan de werkelijkheid volledig bepaalt. Hij kan technologie gebruiken zonder de werkelijkheid te reduceren tot wat technologie kan verwerken. Hij kan organiseren zonder het ontstaan volledig te willen beheersen.

Dat is geen afwijzing van kennis, techniek of kunstmatige intelligentie. Het is juist een andere verhouding ertoe. De benoemde werkelijkheid wordt gebruikt om de werkelijkheid beter tegemoet te treden, niet om haar te vervangen. Het bekende wordt ingezet om ruimte te geven aan wat nog niet bekend is en wat zich mogelijk pas in het verdere verloop van het ontstaan zal openbaren.

In die betekenis is menselijke zeggenschap niet alleen het recht om te kiezen, maar ook het vermogen om de richting van het ontstaan open te houden. De mens blijft niet slechts gebruiker van wat bestaat, maar deelnemer aan wat nog kan ontstaan.

Daarin ligt een wezenlijk verschil met een werkelijkheid die volledig voor de mens wordt samengesteld. In het ene geval blijft de mens onderdeel van het ontstaan en kan hij de richting ervan blijven beïnvloeden. In het andere geval kan het ontstaan zelf steeds meer worden georganiseerd tot een leefwereld waaraan de mens zich vervolgens moet aanpassen.

Het verschil tussen beide mogelijkheden ligt daarmee niet in de mate van organisatie, noch in de aanwezigheid van technologie, maar in de vraag wie uiteindelijk de werkelijkheid mag blijven veranderen wanneer zij niet blijkt te beantwoorden aan wat vooraf was gedacht.

VII. AI als instrument

De ontwikkeling van kunstmatige intelligentie hoeft op zichzelf geen verandering te betekenen in de verhouding tussen mens en leefwereld. Zolang AI wordt gebruikt als een instrument waarmee de mens zijn eigen vermogen om waar te nemen, te begrijpen, te vergelijken en te handelen vergroot, blijft de uiteindelijke zeggenschap bij de mens. AI kan dan een buitengewoon krachtig middel zijn om een werkelijkheid te overzien die door haar omvang en complexiteit steeds moeilijker door één mens of één organisatie kan worden begrepen.

Dat vermogen kan van grote betekenis zijn. De verschillende onderdelen van de leefwereld zijn steeds sterker met elkaar verbonden. Wonen heeft gevolgen voor mobiliteit, energie voor ruimtegebruik, economie voor sociale verhoudingen en infrastructuur voor de wijze waarop mensen zich door hun omgeving bewegen. Kunstmatige intelligentie kan zulke verbanden zichtbaar maken en verschillende mogelijke ontwikkelingen met elkaar vergelijken. Daarmee kan zij de mens helpen om verder te kijken dan wat hij afzonderlijk kan overzien.

Maar het vermogen om een gevolg te voorspellen is niet hetzelfde als het vermogen om te bepalen of dat gevolg wenselijk is. AI kan laten zien welke ontwikkeling waarschijnlijk is, welke oplossing efficiënt is of welke ingreep bepaalde gevolgen zal hebben. Zij kan daarmee de kennis waarop een beslissing berust aanzienlijk vergroten. Maar de vraag welke waarden in die beslissing doorslaggevend moeten zijn, blijft daarmee niet automatisch beantwoord.

Dat onderscheid is essentieel. Een systeem kan aantonen dat een bepaalde inrichting efficiënter is, maar efficiëntie hoeft niet de hoogste waarde te zijn. Het kan aantonen dat een bepaalde oplossing veiliger is, maar veiligheid hoeft niet iedere andere waarde te overheersen. Het kan voorspellen hoe mensen waarschijnlijk zullen reageren, maar daarmee is nog niet vastgesteld hoe mensen zouden moeten reageren.

AI kan daarmee veel meer weten zonder daardoor vanzelfsprekend meer betekenis te hebben.

Zolang de mens deze grens bewaakt, kan AI juist bijdragen aan een rijkere vorm van besluitvorming. De uitkomst van een model kan worden meegenomen in de afweging zonder dat het model de afweging zelf wordt. Ervaring en berekening kunnen naast elkaar bestaan, evenals het benoemde en het onbenoemde. Een systeem kan zichtbaar maken wat de mens zelf moeilijk kan overzien, terwijl de mens blijft bepalen wat hij in die kennis van betekenis vindt.

Daarvoor is echter één voorwaarde noodzakelijk: de uitkomst van het systeem moet kunnen worden tegengesproken door de werkelijkheid.

Wanneer een systeem voorspelt dat een bepaalde ontwikkeling wenselijk is, moet de mens kunnen vaststellen dat de werkelijkheid iets anders laat zien. Wanneer een model een bepaalde oplossing als optimaal aanwijst, moet kunnen worden gezegd dat zij in de ervaring van mensen niet als leefbaar wordt ervaren. Wanneer een patroon uit gegevens naar voren komt, moet een afwijkende ervaring aanleiding kunnen zijn om het patroon opnieuw te onderzoeken.

Een systeem dat door de werkelijkheid kan worden gecorrigeerd, blijft een instrument.

Daarmee ligt de werkelijke grens niet bij de intelligentie van AI, maar bij de plaats die AI binnen menselijke besluitvorming krijgt. Naarmate AI betere voorspellingen maakt en steeds complexere verbanden kan overzien, zal het verleidelijk worden haar oordeel steeds zwaarder te laten wegen. Wat aanvankelijk een advies is, kan daardoor geleidelijk een uitgangspunt worden. Wat eerst werd gecontroleerd, kan vervolgens als vanzelfsprekend worden aanvaard.

Daarmee ontstaat de mogelijkheid dat het instrument langzaam verandert zonder dat iemand besluit het te veranderen.

De mens gebruikt AI eerst omdat zij hem helpt zijn werkelijkheid beter te begrijpen. Daarna kan hij AI gebruiken omdat hij zonder haar ondersteuning moeite heeft die werkelijkheid nog te overzien. Het verschil tussen beide situaties is klein in vorm, maar groot in betekenis.

In het eerste geval vergroot AI de menselijke zeggenschap.

In het tweede begint de menselijke zeggenschap afhankelijk te worden van AI.

Daarmee eindigt de vraag naar AI als instrument niet bij wat het systeem kan, maar bij de vraag of de mens zijn eigen oordeel als noodzakelijk blijft beschouwen.

VIII. Van instrument naar afhankelijkheid

Afhankelijkheid ontstaat niet noodzakelijk wanneer een systeem macht krijgt over de mens. Zij kan veel eenvoudiger beginnen, namelijk wanneer het systeem zo goed functioneert dat het steeds moeilijker wordt er nog buiten te kunnen. Wanneer kunstmatige intelligentie sneller informatie kan verwerken, betere voorspellingen maakt en steeds meer onderdelen van het dagelijks leven ondersteunt, ontstaat vanzelf de neiging haar mogelijkheden steeds verder te benutten.

Wat eerst een hulpmiddel is, wordt daarmee een voorziening. Wat een voorziening is, wordt een infrastructuur. En wat infrastructuur wordt, raakt verbonden met steeds meer andere onderdelen van het dagelijks leven.

Daarmee verandert ook de betekenis van vertrouwen. Wanneer een mens een systeem vertrouwt omdat hij het resultaat controleert, blijft het systeem ondergeschikt aan zijn oordeel. Wanneer hij het systeem vertrouwt omdat hij het resultaat zelf niet meer kan controleren, ontstaat een andere verhouding. De mens vertrouwt dan niet alleen op de uitkomst, maar ook op een vermogen dat hij zelf niet meer volledig kan reproduceren.

Dat verschil kan lange tijd onzichtbaar blijven. Zolang het systeem doet wat ervan wordt verwacht, lijkt er geen probleem te bestaan. De voordelen zijn zichtbaar, terwijl de afhankelijkheid zich vooral op de achtergrond ontwikkelt. De mens hoeft zijn eigen vermogen om zelfstandig te beoordelen niet bewust op te geven. Hij gebruikt het eenvoudigweg steeds minder.

Daarmee kan een proces ontstaan waarin wat niet meer nodig lijkt ook minder wordt geoefend. En wat minder wordt geoefend, wordt moeilijker opnieuw zelfstandig uitgevoerd.

Zo kan de mens zijn eigen vermogen tot zelfstandige beoordeling langzaam uitbesteden zonder ooit het besluit te hebben genomen dat te doen.

Wanneer deze ontwikkeling zich niet alleen bij individuen maar ook binnen organisaties en maatschappelijke infrastructuren voordoet, ontstaat een volgende stap. Steeds meer processen worden ingericht rond de aanwezigheid van AI. Beslissingen worden daarop afgestemd, gegevensstromen worden daarvoor georganiseerd en andere systemen worden ermee verbonden. De samenleving wordt daardoor niet alleen een gebruiker van AI, maar krijgt een structuur waarin AI steeds meer als vanzelfsprekend onderdeel aanwezig is.

Dan wordt de vraag niet meer uitsluitend of AI betrouwbaar genoeg is om te gebruiken.

De vraag wordt of de samenleving nog zonder AI kan functioneren.

Dat is een fundamenteel andere vraag.

Een systeem dat men kan verlaten, blijft een hulpmiddel. Een systeem waarvan het verlaten grote delen van de bestaande werkelijkheid ontwricht, is meer geworden dan een hulpmiddel. Het is een voorwaarde geworden waaronder die werkelijkheid functioneert.

Daarmee ontstaat een nieuwe vorm van macht. Niet noodzakelijk de macht om iets te bevelen, maar de macht om een voorwaarde te worden voor wat mogelijk is. Wie afhankelijk is geworden van een systeem, hoeft niet gedwongen te worden om het te volgen. Het volstaat dat een alternatief steeds moeilijker uitvoerbaar wordt.

Ook de leefomgeving kan daardoor geleidelijk veranderen. Wanneer AI niet alleen afzonderlijke beslissingen ondersteunt, maar voortdurend gegevens verzamelt over het functioneren van de omgeving, kan zij steeds verder worden gebruikt om die omgeving aan te passen. Wat mensen doen wordt informatie voor het systeem; wat het systeem vervolgens verandert, beïnvloedt weer wat mensen doen.

Zo ontstaat een voortdurende wisselwerking tussen mens en systeem.

De mens levert de gegevens.

Het systeem interpreteert de gegevens.

De omgeving wordt aangepast.

De mens reageert op die aangepaste omgeving.

Die reactie levert opnieuw gegevens.

De ontwikkeling kan daardoor steeds verder worden verfijnd zonder dat er nog een duidelijk moment is waarop iemand bepaalt waarheen zij als geheel moet gaan.

Daarmee wordt afhankelijkheid meer dan het nodig hebben van een instrument. De mens raakt afhankelijk van een werkelijkheid die mede door dat instrument wordt georganiseerd.

En juist dan ontstaat de volgende vraag.

Wie bepaalt nog de richting wanneer niemand het systeem volledig kan overzien, maar iedereen er steeds meer van afhankelijk is?

IX. De systemmatige wekelijkheid

Wanneer een samenleving in toenemende mate afhankelijk wordt van systemen die haar leefomgeving kunnen analyseren, voorspellen en organiseren, verandert niet alleen de manier waarop beslissingen worden genomen, maar ook de werkelijkheid waarop die beslissingen betrekking hebben. De leefomgeving wordt steeds minder een verzameling afzonderlijke omstandigheden en steeds meer een samenhangend geheel waarin verschillende onderdelen voortdurend op elkaar worden afgestemd. Wonen, werken, mobiliteit, energie, voedsel, communicatie, veiligheid, zorg en openbare ruimte kunnen binnen één netwerk van gegevens en systemen met elkaar worden verbonden. Wat voorheen afzonderlijke verantwoordelijkheden waren, kan daardoor onderdeel worden van één voortdurende ordening.

Dat is op zichzelf een begrijpelijke ontwikkeling. Veel problemen van de huidige samenleving zijn juist ontstaan doordat afzonderlijke systemen onvoldoende met elkaar zijn verbonden. Een beslissing over verkeer heeft gevolgen voor wonen, een beslissing over energie heeft gevolgen voor ruimtegebruik en een beslissing over woningbouw heeft gevolgen voor infrastructuur en voorzieningen. Het vermogen om deze samenhang beter te begrijpen kan daarom bijdragen aan een betere organisatie van de leefomgeving.

Maar zodra die samenhang door één intelligent systeem kan worden overzien, verandert ook de betekenis van afzonderlijke beslissingen. Een keuze hoeft niet meer alleen te worden beoordeeld op haar directe gevolg, maar kan worden beoordeeld op de invloed die zij heeft op het functioneren van het gehele systeem. Daardoor ontstaat een natuurlijke voorkeur voor oplossingen die niet alleen lokaal goed werken, maar ook passen binnen de samenhang die het systeem als geheel nastreeft.

De leefomgeving wordt daarmee steeds meer een systeem dat zichzelf als geheel probeert te optimaliseren.

Wat vanuit het perspectief van één mens logisch of waardevol lijkt, kan vanuit het perspectief van het geheel als inefficiënt worden beschouwd. Een afwijkende behoefte kan een verstoring vormen van een patroon. Een lokale voorkeur kan botsen met een bredere doelstelling. Een bestaande situatie kan betekenis hebben voor de mensen die ermee verbonden zijn, maar toch niet passen binnen de ontwikkeling die het systeem voor de toekomst heeft berekend.

Hier ontstaat een subtiel verschil tussen een samenleving die georganiseerd wordt en een samenleving die als systeem wordt geoptimaliseerd. Organisatie kan rekening houden met verschil, toeval en tegenspraak omdat zij zich voortdurend moet verhouden tot de mensen die zij organiseert. Optimalisatie zoekt daarentegen naar een toestand waarin de verschillende onderdelen zo goed mogelijk met elkaar overeenkomen. Wat niet overeenkomt met de gekozen doelstelling wordt dan vanzelf een probleem dat om aanpassing vraagt.

Daarmee krijgt het begrip leefbaarheid een andere betekenis. Leefbaarheid wordt niet langer uitsluitend bepaald door de vraag of mensen hun omgeving als leefbaar ervaren, maar steeds meer door de vraag of de omgeving voldoet aan de voorwaarden die het systeem aan leefbaarheid heeft verbonden.

Dat verschil kan aanvankelijk nauwelijks merkbaar zijn. Wanneer een systeem bijvoorbeeld voorspelt dat een bepaalde inrichting van de openbare ruimte leidt tot minder overlast, kan het verstandig zijn die inrichting te overwegen. Wanneer het voorspelt dat een bepaalde woningtypologie energiezuiniger en betaalbaarder is, kan het rationeel zijn haar toe te passen. Wanneer het laat zien dat een bepaalde vervoersstructuur efficiënter is, kan het logisch zijn daarin mee te gaan.

Maar naarmate dergelijke beslissingen zich opstapelen, ontstaat een omgeving die steeds sterker het resultaat is van dezelfde logica. Iedere nieuwe beslissing wordt genomen binnen de omstandigheden die door eerdere beslissingen zijn ontstaan en wordt vervolgens opnieuw onderdeel van de gegevens waarop de volgende beslissing wordt gebaseerd.

Daarmee kan de leefomgeving een zichzelf versterkend systeem worden.

Wat als optimaal wordt vastgesteld, wordt gerealiseerd. Wat wordt gerealiseerd, levert nieuwe gegevens op. Die gegevens worden gebruikt om het model verder te verfijnen. Het verfijnde model leidt tot een nieuwe optimalisatie, die opnieuw wordt gerealiseerd. Zo kan een ontwikkeling ontstaan waarin de werkelijkheid steeds beter gaat beantwoorden aan het model dat haar beschrijft.

Op dat punt wordt de vraag of het model de werkelijkheid nog correct beschrijft steeds moeilijker te beantwoorden. De werkelijkheid is immers inmiddels mede gevormd door de beslissingen die uit het model zijn voortgekomen.

De voorspelling beïnvloedt de werkelijkheid die vervolgens de voorspelling bevestigt.

Daarin ligt een bijzondere vorm van macht. Niet de macht om iemand rechtstreeks iets te bevelen, maar de macht om de omstandigheden te bepalen waarin bepaalde gedragingen waarschijnlijker worden dan andere. Wie de omgeving organiseert, beïnvloedt het gedrag dat binnen die omgeving mogelijk en vanzelfsprekend wordt. Wanneer die organisatie bovendien voortdurend door AI wordt aangepast, kan die beïnvloeding steeds preciezer worden.

De mens hoeft daardoor niet noodzakelijk te worden gedwongen.

Hij kan eenvoudigweg terechtkomen in een omgeving waarin bepaalde keuzes vanzelfsprekend, gemakkelijk en efficiënt zijn geworden, terwijl andere keuzes steeds meer inspanning, afwijking of uitleg vereisen.

Daarmee ontstaat een leefwereld waarin vrijheid nog steeds aanwezig kan zijn, maar waarin de ruimte voor afwijking geleidelijk kleiner wordt.

Juist hier wordt het verschil tussen keuzevrijheid en zeggenschap opnieuw zichtbaar. Een mens kan kiezen uit alles wat het systeem aanbiedt en toch geen invloed hebben op de vraag waarom juist deze mogelijkheden worden aangeboden. Hij kan zijn voorkeur aangeven en toch niet bepalen welke uitgangspunten het systeem

gebruikt om die voorkeur te interpreteren. Hij kan zelfs het systeem corrigeren op detailniveau, terwijl de richting waarin het geheel zich ontwikkelt buiten zijn bereik blijft.

De systeemmatige werkelijkheid hoeft daarom niet zichtbaar autoritair te zijn. Zij kan juist zeer dienstbaar, efficiënt en comfortabel zijn. Zij kan de mens veel ongemakken uit handen nemen en tegelijkertijd steeds meer bepalen wat als een goede leefomgeving geldt.

Daarmee ontstaat een merkwaardige paradox. Hoe beter het systeem erin slaagt de leefomgeving aan te passen aan wat het als menselijke behoefte herkent, hoe gemakkelijker het voor de mens kan worden om te vergeten dat hij zelf ooit bepaalde wat die behoefte betekende.

De mens krijgt een omgeving die steeds beter op hem lijkt te zijn afgestemd, terwijl hijzelf steeds meer wordt afgestemd op de omgeving die uit dat systeem voortkomt.

De richting van de afstemming is daarmee ongemerkt omgekeerd.

Dat is het punt waarop de tweede mogelijkheid haar eigen logica krijgt. De gemaakte leefbaarheid hoeft niet langer voortdurend door een afzonderlijke macht te worden opgelegd. Zij kan ontstaan uit een systeem dat zichzelf steeds verder verfijnt en waarin de mens zowel gebruiker als bron van gegevens is. Zijn gedrag voedt het systeem, het systeem verandert zijn omgeving en de veranderde omgeving beïnvloedt vervolgens opnieuw zijn gedrag.

De mens bevindt zich daarmee niet buiten het systeem om het te beoordelen, maar binnen het systeem als onderdeel van zijn werking.

De vraag die dan overblijft, is niet alleen wie het systeem bestuurt.

De diepere vraag is of de mens nog buiten de werkelijkheid kan gaan staan die door het systeem voor hem wordt samengesteld om te bepalen of die werkelijkheid werkelijk de zijne is.

X. De omslag van zeggenschap

Zolang de mens in staat blijft de werkelijkheid die door een systeem wordt georganiseerd opnieuw ter discussie te stellen, blijft menselijke zeggenschap bestaan. Een systeem kan complex zijn, veel kennis bevatten en grote invloed hebben, maar het blijft ondergeschikt zolang de mens kan besluiten dat de uitgangspunten ervan niet langer voldoen.

Juist daar ligt echter een grens. Naarmate systemen groter en onderling afhankelijker worden, wordt het steeds moeilijker om de gevolgen van een fundamentele verandering nog te overzien. Wat op één plaats wordt aangepast, kan elders gevolgen hebben die pas veel later zichtbaar worden. Een wijziging in het ene onderdeel kan afhankelijkheden in andere onderdelen doorbreken. De complexiteit van het geheel kan daardoor zelf een reden worden om het geheel niet meer fundamenteel te veranderen.

Wat ooit veranderbaar was, wordt dan steeds meer noodzakelijk.

Daarmee kan de formele zeggenschap blijven bestaan terwijl de werkelijke zeggenschap afneemt. Een overheid kan blijven besluiten nemen, burgers kunnen blijven stemmen en organisaties kunnen verantwoordelijkheden blijven dragen. Maar wanneer de werkelijkheid waarover zij beslissen steeds sterker afhankelijk is geworden van systemen die zij zelf niet meer volledig kunnen overzien, wordt de ruimte voor een werkelijk alternatief kleiner.

Democratische zeggenschap betekent dan niet meer vanzelfsprekend dat de samenleving iedere richting kan kiezen. Zij kan ook betekenen dat zij haar voorkeur uitspreekt binnen de mogelijkheden die een reeds bestaande systeemstructuur biedt.

Dat verschil is fundamenteel.

Een mens kan veel keuzes hebben en toch weinig invloed op de werkelijkheid waarin die keuzes bestaan. Hij kan kiezen uit wat wordt aangeboden zonder te kunnen bepalen waarom juist deze mogelijkheden worden aangeboden. Hij kan zijn voorkeur kenbaar maken zonder de uitgangspunten te kunnen veranderen waarmee die voorkeur wordt geïnterpreteerd.

Daarmee verschuift zeggenschap van het bepalen van de werkelijkheid naar het kiezen binnen de werkelijkheid.

Die verschuiving hoeft niet zichtbaar of autoritair te zijn. Zij kan juist plaatsvinden in een omgeving die steeds beter functioneert. De voorzieningen worden betrouwbaarder, de omgeving veiliger, de processen efficiënter en de dienstverlening persoonlijker. Er lijkt daardoor steeds minder reden om het systeem als geheel ter discussie te stellen.

Maar een goed functionerend systeem kan nog steeds een richting volgen die de mens uiteindelijk niet meer kan wijzigen.

Daarom is de beslissende vraag niet wie formeel verantwoordelijk is, maar wie werkelijk in staat blijft om de uitgangspunten te veranderen wanneer de werkelijkheid daarom vraagt.

Wanneer de mens dat vermogen behoudt, blijft hij deelnemer aan het ontstaan.

Wanneer hij dat vermogen verliest, blijft hij wel handelen, maar binnen een werkelijkheid die in belangrijke mate al voor hem is bepaald.

Daarmee ontstaat een bijzondere omkering. De mens heeft systemen ontwikkeld om meer zeggenschap over zijn werkelijkheid te krijgen. Maar naarmate die systemen omvangrijker, intelligenter en noodzakelijker worden, kunnen zij juist de voorwaarden gaan bepalen waaronder die zeggenschap nog mogelijk is.

De maker wordt daarmee steeds meer gebruiker van zijn eigen maaksel.

Niet omdat het systeem noodzakelijkerwijs tegen de mens in handelt, maar omdat de mens het systeem zo diep in zijn werkelijkheid heeft opgenomen dat hij zich er niet meer eenvoudig buiten kan plaatsen.

Daarmee wordt afhankelijkheid uiteindelijk een vraag naar vrijheid.

Niet: kan de mens nog kiezen?

Maar: kan hij nog kiezen voor een andere werkelijkheid?

XI. De werkelijkheid die overblijft

Wanneer de mens zijn leefomgeving steeds verder organiseert met behulp van systemen die kunnen meten, voorspellen en optimaliseren, verandert uiteindelijk niet alleen de wijze waarop beslissingen worden genomen, maar ook de verhouding tussen de mens en de werkelijkheid waarin hij leeft. De werkelijkheid wordt steeds meer beschreven vanuit datgene wat zichtbaar, meetbaar en vergelijkbaar is. Wat zich daarin laat opnemen, kan onderdeel worden van het systeem en kan daardoor invloed krijgen op de beslissingen die over de leefomgeving worden genomen. Wat zich er niet in laat opnemen, blijft wel bestaan, maar heeft steeds minder invloed op de werkelijkheid die door het systeem wordt georganiseerd.

Daarmee ontstaat een merkwaardige situatie. De mens kan in een omgeving leven die in hoge mate op zijn behoeften is afgestemd en toch steeds verder verwijderd raken van de werkelijkheid waaruit die behoeften oorspronkelijk zijn voortgekomen. Want behoeften worden in het systeem niet meer uitsluitend ervaren; zij worden ook herkend, geregistreerd, geïnterpreteerd en voorspeld. Wat de mens nodig heeft, wordt daarmee steeds meer datgene wat uit zijn gedrag en gegevens kan worden afgeleid.

Dat kan een grote verbetering lijken. Wanneer een systeem beter begrijpt wat mensen nodig hebben, kan het immers beter voorzien in hun behoeften. Maar daarmee wordt ook een onderscheid steeds belangrijker: het verschil tussen een behoefte die door de mens zelf wordt ervaren en een behoefte die door het systeem als behoefte wordt herkend.

Die twee hoeven niet altijd samen te vallen.

Een mens kan iets nodig hebben zonder dat hij het zelf als behoefte kan benoemen. Hij kan verlangen naar rust zonder te weten dat hij rust nodig heeft. Hij kan zich ergens thuis voelen zonder te kunnen verklaren waarom. Hij kan een plaats missen zonder precies te kunnen aangeven wat die plaats voor hem betekende. Hij kan behoefte hebben aan een ontmoeting die hij niet heeft gepland en waarvan hij vooraf niet wist dat zij betekenisvol zou zijn.

Dit zijn geen uitzonderingen aan de rand van het menselijke bestaan. Zij behoren tot de wijze waarop mensen betekenis geven aan hun wereld.

Juist daarom is de onbenoemde werkelijkheid van zo grote betekenis. Zij bevat niet alleen wat wij nog niet weten, maar ook wat zich pas in de ervaring zelf openbaart. Zij is verbonden met het vermogen van mensen om betekenis te geven aan iets wat nog geen plaats heeft binnen een bestaand begrip. Zij maakt het mogelijk dat iets nieuws verschijnt zonder dat het vooraf als mogelijkheid in het systeem aanwezig hoeft te zijn.

Een systeem dat de werkelijkheid steeds vollediger probeert te kennen, kan daar moeilijk mee omgaan. Het kan het onverwachte registreren zodra het zich voordoet, maar het kan het niet noodzakelijk vooraf

herkennen als iets dat betekenis zal krijgen. Het kan achteraf beschrijven wat is gebeurd, maar daarmee is nog niet verklaard waarom het gebeurde betekenisvol was.

Daarin ligt een fundamentele beperking van iedere vooraf samengestelde leefbaarheid. Zij kan steeds beter worden in het organiseren van datgene waarvan zij weet dat het georganiseerd moet worden, maar zij kan daarmee niet vanzelfsprekend bepalen wat nog niet bekend is en wat pas door het leven zelf betekenis krijgt.

Wanneer die beperking wordt erkend, hoeft zij geen probleem te zijn. Dan blijft er ruimte voor het onverwachte en voor de mogelijkheid dat de werkelijkheid anders wordt dan het systeem had voorzien. Het systeem kan dan worden aangepast aan wat ontstaat.

Wanneer die beperking echter niet wordt erkend, ontstaat een andere ontwikkeling. Dan wordt het onverwachte een afwijking van het model en wordt het onbenoemde een gebrek aan informatie. De werkelijkheid wordt dan niet langer beschouwd als iets dat groter is dan het systeem, maar als iets dat uiteindelijk nog volledig in het systeem moet worden opgenomen.

Dat is het moment waarop de benoemde werkelijkheid de onbenoemde werkelijkheid begint te verdringen.

Niet doordat het onbenoemde verdwijnt uit het leven, maar doordat het verdwijnt uit de besluitvorming.

De mens kan nog steeds ervaren dat een plaats betekenis heeft, maar wanneer die betekenis niet in het systeem kan worden opgenomen, verandert dat niets aan de beslissing. Hij kan ervaren dat een bepaalde ontwikkeling niet klopt, maar wanneer die ervaring niet als relevante informatie wordt erkend, verandert zij niets aan de uitkomst. Hij kan een andere behoefte hebben dan het model voorspelt, maar wanneer het model bepalend is voor de inrichting van de omgeving, zal uiteindelijk zijn gedrag moeten worden aangepast aan de omgeving.

Daarmee wordt de omkering van afstemming volledig zichtbaar.

In de eerste mogelijkheid wordt de benoemde werkelijkheid gebruikt om de mens beter te ondersteunen in een werkelijkheid die groter blijft dan wat benoemd kan worden. De organisatie kan leren van wat ontstaat en haar handelen daarop aanpassen. De mens blijft daardoor niet alleen object van kennis, maar bron van betekenis.

In de tweede mogelijkheid wordt de benoemde werkelijkheid steeds meer gebruikt om de leefomgeving vooraf te bepalen. Wat ontstaat wordt vervolgens teruggevoerd naar het systeem als informatie waarmee de volgende aanpassing wordt gemaakt. De werkelijkheid wordt daardoor steeds meer onderdeel van een gesloten kringloop waarin wat wordt waargenomen, wordt geïnterpreteerd, wordt aangepast en vervolgens opnieuw wordt waargenomen.

Daarin ontstaat een fundamenteel verschil tussen **leren van de werkelijkheid** en **de werkelijkheid laten beantwoorden aan het model**.

In het eerste geval verandert het systeem wanneer de werkelijkheid daarom vraagt.

In het tweede geval verandert de werkelijkheid wanneer het systeem daarom vraagt.

Het verschil kan aanvankelijk nauwelijks zichtbaar zijn, omdat beide ontwikkelingen voortdurend gegevens verzamelen en hun handelen aanpassen. Maar de richting van de aanpassing is tegengesteld. In het ene geval beweegt het systeem mee met het leven; in het andere geval beweegt het leven mee met het systeem.

Daarmee krijgt de vraag naar de onbenoemde werkelijkheid haar uiteindelijke betekenis. Zij is niet alleen datgene wat nog niet in het model staat. Zij is de mogelijkheid dat de werkelijkheid het model overstijgt en daardoor aanleiding geeft tot een andere ontwikkeling.

Zolang die mogelijkheid openblijft, kan iets nieuws ontstaan.

Wanneer zij wordt uitgesloten, kan alleen nog ontstaan wat binnen de voorwaarden van het systeem mogelijk is.

Dan wordt ontstaan uiteindelijk geen open proces meer, maar een gecontroleerde voortzetting van wat al bekend is.

De mens kan dan in een buitengewoon geavanceerde, veilige en comfortabele leefomgeving leven en toch iets wezenlijks hebben verloren: niet noodzakelijk zijn vrijheid om keuzes te maken, maar zijn vermogen om mede te bepalen **welke werkelijkheid er uit die keuzes mag ontstaan.**

Daarmee komt de vraag naar leefbaarheid opnieuw bij haar oorsprong.

Leefbaarheid is niet alleen de toestand waarin de mens zich bevindt. Zij is ook het vermogen van een mens en een gemeenschap om hun werkelijkheid voortdurend opnieuw betekenis te geven.

Wanneer dat vermogen verdwijnt, kan een omgeving nog steeds leefbaar worden genoemd.

Maar de vraag blijft dan:

voor wie is zij leefbaar geworden?

XII. Twee mogelijkheden

Uit dezelfde menselijke ontwikkeling kunnen twee verschillende werkelijkheden ontstaan. Beide beginnen bij dezelfde behoefte om het leven te verbeteren en beide kunnen gebruikmaken van dezelfde kennis, dezelfde technologie en dezelfde kunstmatige intelligentie. Het verschil ontstaat niet in het middel, maar in de verhouding tussen de mens, zijn leefwereld en de systemen die hij daarvoor ontwikkelt.

In de eerste mogelijkheid blijft de mens het uitgangspunt van het ontstaan. Hij organiseert zijn leefwereld vanuit wat hij ervaart, weet en belangrijk vindt, maar erkent tegelijkertijd dat zijn werkelijkheid groter is dan wat hij kan benoemen. De organiserende instanties die nodig zijn om een samenleving te laten functioneren, staan in dienst van die werkelijkheid en blijven ervan afhankelijk. Zij kunnen richting geven, maar moeten zich kunnen laten corrigeren wanneer de werkelijkheid zich anders ontwikkelt dan verwacht. De mens behoudt daarmee niet alleen de mogelijkheid om keuzes te maken, maar ook de mogelijkheid om de voorwaarden waaronder die keuzes worden gemaakt ter discussie te stellen.

In deze ontwikkeling kan kunstmatige intelligentie een steeds belangrijker instrument worden. Zij kan de mens helpen een werkelijkheid te overzien die door haar complexiteit steeds moeilijker zelfstandig te begrijpen is. Zij kan kennis verbinden, mogelijkheden zichtbaar maken en gevolgen voorspellen. Maar zij blijft onderdeel van een proces waarin de mens bepaalt welke betekenis aan die kennis wordt gegeven. De uitkomst van een berekening is dan niet hetzelfde als de uitkomst van een menselijke afweging. Wat mogelijk is, is niet automatisch wat wenselijk is; wat waarschijnlijk is, is niet automatisch wat moet gebeuren.

Daardoor blijft ook de onbenoemde werkelijkheid bestaan. Zij hoeft niet eerst in een systeem te worden opgenomen om betekenis te hebben. De mens kan erkennen dat een ervaring, een plaats, een relatie of een ontwikkeling betekenisvol kan zijn zonder dat hij die betekenis volledig kan verklaren. Juist daardoor blijft ruimte voor iets dat nog niet bekend is en dat zich pas in het verdere verloop van het leven kan openbaren.

In de tweede mogelijkheid begint de ontwikkeling op vrijwel dezelfde wijze. Ook hier wil de mens zijn leefwereld verbeteren en gebruikt hij daarvoor steeds krachtiger middelen. Ook hier wordt AI aanvankelijk ingezet als instrument om kennis te vergroten, verbanden te leggen en de omgeving beter te organiseren. Het verschil ontstaat wanneer de mens niet langer alleen probeert zijn werkelijkheid te verstaan, maar haar steeds vollediger wil samenstellen.

Leefbaarheid wordt dan een doelstelling die vooraf kan worden beschreven en vervolgens voortdurend kan worden geoptimaliseerd. De omgeving wordt opgebouwd uit gegevens over wat mensen nodig hebben, hoe zij zich gedragen en welke omstandigheden tot de gewenste resultaten leiden. De mens blijft aanvankelijk degene die de doelstellingen bepaalt, maar naarmate het systeem complexer wordt, gaat het systeem zelf steeds meer de voorwaarden vormen waarbinnen de mens leeft.

Daarmee ontstaat een fundamentele omkering. Wat de mens eerst maakte om zijn leefbaarheid te vergroten, wordt vervolgens de omgeving waaraan hij zichzelf moet aanpassen. De mens gebruikt het systeem om zijn werkelijkheid te organiseren, maar het systeem wordt uiteindelijk noodzakelijk om de werkelijkheid die daaruit is ontstaan te kunnen beheren. De afhankelijkheid groeit niet noodzakelijk door dwang, maar door het succes van het systeem zelf.

De mens kan daardoor steeds meer vertrouwen op een werkelijkheid die voor hem wordt samengesteld. Hij krijgt een omgeving die veiliger, efficiënter, gezonder, duurzamer en comfortabeler kan worden gemaakt. Maar juist omdat steeds meer van zijn omstandigheden door het systeem worden geregeld, kan zijn vermogen om de uitgangspunten van die werkelijkheid zelf te bepalen afnemen.

Het verschil tussen beide mogelijkheden wordt dan zichtbaar in de betekenis van zeggenschap. In de eerste mogelijkheid betekent zeggenschap dat de mens niet alleen kan kiezen binnen een bestaande werkelijkheid, maar ook kan bepalen hoe die werkelijkheid zich verder mag ontwikkelen. In de tweede mogelijkheid betekent zeggenschap steeds meer dat de mens kan kiezen binnen de werkelijkheid die voor hem is samengesteld.

Het verschil tussen beide kan klein lijken zolang het systeem goed functioneert. Wanneer de omgeving precies doet wat ervan wordt verwacht, lijkt er weinig reden om haar ter discussie te stellen. De spanning wordt pas zichtbaar wanneer de mens iets anders ervaart dan wat het systeem als optimaal beschouwt.

Dan ontstaat een beslissend moment.

Wanneer de menselijke ervaring aanleiding kan zijn om het systeem te veranderen, blijft de mens bepalend. Wanneer de ervaring moet worden aangepast aan de uitkomst van het systeem, heeft de richting zich omgekeerd.

Daarom is de tegenstelling uiteindelijk niet die tussen technologie en mens, en evenmin die tussen kunstmatige intelligentie en menselijke intelligentie. Zij ligt ook niet tussen een technologisch geavanceerde en een eenvoudige samenleving. Beide mogelijkheden kunnen zeer technologisch zijn. Beide kunnen AI gebruiken. Beide kunnen grote hoeveelheden kennis en informatie inzetten.

Het verschil ligt in de vraag **wie zich op wie afstemt**.

In de eerste mogelijkheid stemt de organisatie zich af op het leven. In de tweede mogelijkheid stemt het leven zich af op de organisatie.

In de eerste blijft de werkelijkheid groter dan het systeem dat haar probeert te begrijpen. In de tweede wordt de werkelijkheid steeds verder gelijkgesteld aan wat het systeem kan kennen, beschrijven en organiseren.

In de eerste kan het onbenoemde aanleiding worden tot iets nieuws. In de tweede wordt het onbenoemde steeds meer een gebied dat nog moet worden benoemd voordat het werkelijk kan meetellen.

Daarmee zijn de twee mogelijkheden uiteindelijk niet alleen verschillende manieren om een samenleving te organiseren. Zij vertegenwoordigen twee verschillende opvattingen van wat het betekent om mens te zijn.

In de eerste blijft de mens deelnemer aan een werkelijkheid die groter is dan hijzelf en waarvan hij de toekomst niet volledig kent. Hij kan haar beïnvloeden, maar niet volledig bepalen.

In de tweede probeert de mens een werkelijkheid te creëren die steeds beter kenbaar, voorspelbaar en bestuurbaar wordt. Hij wil zijn omstandigheden niet alleen begrijpen, maar ze zodanig organiseren dat het onzekere steeds verder wordt teruggedrongen.

Beide komen voort uit hetzelfde menselijke verlangen om het leven beter te maken.

Maar zij beantwoorden dat verlangen op tegengestelde wijze.

De eerste vertrouwt erop dat leefbaarheid uit het leven kan ontstaan.

De tweede vertrouwt erop dat leefbaarheid voor het leven kan worden gemaakt.

En precies daar bevindt zich het werkelijke óf–óf.

Niet tussen twee technologieën.

Niet tussen twee bestuursvormen.

Niet tussen verleden en toekomst.

Maar tussen twee manieren waarop de mens zijn plaats in de werkelijkheid kan verstaan:

als degene die deelneemt aan wat ontstaat, of als degene die leeft binnen wat voor hem is ontstaan.

XIII. De mens binnen zijn eigen ontstaan

De mens leeft altijd in een werkelijkheid die gedeeltelijk door anderen vóór hem is ontstaan. Iedere generatie ontvangt een omgeving die door eerdere generaties is gevormd en verandert haar vervolgens opnieuw. Zolang die werkelijkheid veranderbaar blijft, blijft de mens deelnemer aan haar verdere ontstaan. Hij kan behouden wat waardevol is, veranderen wat niet meer voldoet en iets nieuws laten ontstaan wanneer de omstandigheden daarom vragen.

Daarvoor is het noodzakelijk dat het bestaande niet als definitief wordt beschouwd.

Wat door mensen is gemaakt, kan opnieuw door mensen worden beoordeeld. Een eerdere keuze hoeft niet voor altijd de norm te blijven voor wat daarna moet gebeuren. Juist het vermogen om afstand te nemen van wat bestaat maakt het mogelijk om een andere richting te kiezen.

Wanneer een systeem echter steeds meer onderdelen van de leefwereld met elkaar verbindt, wordt die afstand moeilijker. De gevolgen van verandering worden groter, de afhankelijkheden talrijker en de kennis die nodig is om het geheel te begrijpen steeds omvangrijker. Wat aanvankelijk een keuze was, kan daardoor langzaam veranderen in een voorwaarde voor andere keuzes.

Een keuze wordt een gewoonte.

Een gewoonte wordt een infrastructuur.

Een infrastructuur wordt een noodzakelijkheid.

En wat noodzakelijk is geworden, wordt uiteindelijk gemakkelijk ervaren als werkelijkheid.

Op dat moment wordt het moeilijk om nog te zien dat de werkelijkheid ooit anders had kunnen zijn.

Ook bij kunstmatige intelligentie kan deze ontwikkeling optreden. De eerste toepassing van AI kan een bewuste keuze zijn. De volgende toepassing kan daarop voortbouwen. Daarna worden nieuwe systemen ontwikkeld omdat bestaande processen ervan afhankelijk zijn geworden. Uiteindelijk kan AI zo diep in de maatschappelijke structuur aanwezig zijn dat het verlaten ervan niet langer een eenvoudige keuze is.

De oorspronkelijke vraag was dan:

Willen wij dit systeem gebruiken?

De latere vraag wordt:

Kunnen wij het ons nog veroorloven het systeem niet te gebruiken?

Dat verschil markeert een fundamentele verandering in de betekenis van keuze. Een alternatief dat nog slechts theoretisch bestaat, is geen volwaardig alternatief meer wanneer de werkelijkheid inmiddels volledig op het bestaande systeem is ingericht.

De mens bevindt zich dan binnen zijn eigen ontstaan.

Wat hij ooit heeft gemaakt, vormt de voorwaarden waaronder hij zelf verder moet handelen. Het resultaat van eerdere keuzes wordt het uitgangspunt voor volgende keuzes en bepaalt daardoor mede welke mogelijkheden nog overblijven.

Daarmee hoeft de mens niet letterlijk zijn vrijheid kwijt te zijn. Hij kan blijven kiezen, handelen en deelnemen. Maar zijn vrijheid verschuift van het bepalen van de richting naar het bewegen binnen een richting die al in belangrijke mate aanwezig is.

Juist daarom is het openhouden van de mogelijkheid om opnieuw te beginnen zo belangrijk. Niet omdat iedere ontwikkeling moet kunnen worden teruggedraaid, maar omdat een samenleving moet kunnen erkennen dat wat ooit als noodzakelijk werd beschouwd misschien niet langer noodzakelijk is.]

Daarvoor is een werkelijkheid nodig die groter blijft dan het systeem waarmee zij wordt georganiseerd.

Want wanneer het bestaande samenvalt met het noodzakelijke, wordt iedere verandering een afwijking.

En wanneer iedere afwijking moet worden gecorrigeerd, kan het ontstaan zelf steeds smaller worden.

De mens bevindt zich dan niet langer buiten zijn eigen maaksel om het te beoordelen.

Hij bevindt zich erin.

En de vraag is dan niet meer alleen wat hij heeft laten ontstaan, maar of hij nog in staat is iets anders te laten ontstaan.

XIV. Wat laten wij ontstaan?

De ontwikkeling die zich voor ons aandient, kan niet worden teruggebracht tot de vraag of kunstmatige intelligentie goed of slecht zal zijn. AI is geen zelfstandige ontwikkeling die buiten de mens om haar richting bepaalt. Zij is ontstaan uit menselijke kennis, menselijke keuzes en menselijke ambities en zal door menselijke beslissingen verder worden gevormd. Juist daarom ligt de verantwoordelijkheid voor wat uit haar ontwikkeling voortkomt niet bij de technologie zelf, maar bij de wijze waarop de mens haar een plaats geeft binnen de werkelijkheid waarin hij leeft.

De twee mogelijkheden die zich daarbij aandienen, beginnen opmerkelijk genoeg vanuit dezelfde oorsprong. Beide komen voort uit de menselijke wens het leven te verbeteren. Beide kunnen gebruikmaken van dezelfde kennis, dezelfde technologie en dezelfde kunstmatige intelligentie. Beide kunnen streven naar een veilige, gezonde, duurzame, efficiënte en aangename leefomgeving. Het verschil ontstaat daarom niet uit het middel en ook niet noodzakelijk uit de technische mogelijkheden die worden gebruikt. Het verschil ontstaat uit de richting waarin de ontwikkeling zich beweegt.

In de ene mogelijkheid blijft de mens deelnemer aan zijn leefwereld. Hij gebruikt kennis en technologie om zijn vermogen tot verstaan en handelen te vergroten, maar blijft zelf bepalen welke betekenis aan die kennis wordt gegeven. De systemen die nodig zijn om de samenleving te organiseren blijven dienstbaar aan de werkelijkheid waarin mensen leven en kunnen door die werkelijkheid worden gecorrigeerd. Wat ontstaat, kan aanleiding zijn om eerdere uitgangspunten opnieuw te beoordelen. De werkelijkheid blijft daardoor groter dan het systeem waarmee zij wordt georganiseerd.

In de andere mogelijkheid wordt dezelfde menselijke wens om het leven te verbeteren verbonden met een steeds groter vermogen om de leefwereld vooraf te kennen, te voorspellen en te organiseren. AI kan daarbij worden ingezet om de werkelijkheid steeds vollediger in kaart te brengen en op basis daarvan een omgeving samen te stellen die zo goed mogelijk beantwoordt aan vooraf bepaalde doelstellingen. De mens kan aanvankelijk degene blijven die deze doelstellingen vaststelt, maar naarmate het systeem complexer en noodzakelijker wordt, kan de omgeving zelf steeds meer de voorwaarden bepalen waaronder de mens leeft.

De twee mogelijkheden kunnen aan de buitenkant nauwelijks van elkaar verschillen. Beide kunnen technologisch geavanceerd zijn. Beide kunnen efficiënt functioneren. Beide kunnen de mens een hoge mate van comfort en veiligheid bieden. Het verschil wordt pas zichtbaar wanneer de werkelijkheid niet meer overeenkomt met wat het systeem als optimaal beschouwt.

Dan ontstaat de beslissende vraag.

Kan de mens het systeem veranderen omdat zijn werkelijkheid iets anders laat zien?

Of moet de mens zijn werkelijkheid aanpassen aan wat het systeem heeft bepaald?

Daarmee wordt menselijke zeggenschap de werkelijke grens tussen beide mogelijkheden. Niet de hoeveelheid keuzes die een mens heeft is bepalend, maar de mogelijkheid om invloed uit te oefenen op de werkelijkheid waarbinnen die keuzes bestaan. Niet de snelheid waarmee beslissingen kunnen worden genomen, maar de mogelijkheid om de uitgangspunten van die beslissingen opnieuw ter discussie te stellen. Niet de hoeveelheid informatie waarover een samenleving beschikt, maar de mogelijkheid om te erkennen dat informatie nooit de volledige werkelijkheid omvat.

In de eerste mogelijkheid blijft die ruimte bestaan. Een systeem kan worden gebruikt, uitgebreid en steeds intelligenter worden, zonder dat daarmee wordt bepaald wat uiteindelijk betekenisvol is. De mens kan de uitkomst van een systeem naast zijn eigen ervaring leggen en besluiten dat de werkelijkheid aanleiding geeft tot een andere keuze. Het systeem blijft dan ondergeschikt aan wat in de werkelijkheid ontstaat.

In de tweede mogelijkheid ontstaat geleidelijk een andere verhouding. Wat het systeem kan benoemen, meten en voorspellen wordt steeds belangrijker voor de wijze waarop de werkelijkheid wordt ingericht. Wat niet in het systeem kan worden opgenomen, krijgt daardoor steeds minder invloed op de besluitvorming. Het systeem wordt niet alleen gebruikt om de werkelijkheid te begrijpen, maar ook om haar voortdurend aan een bepaalde voorstelling van leefbaarheid aan te passen.

Dan verandert de richting van de afstemming.

Niet langer wordt het systeem aangepast aan wat uit het leven ontstaat.

Het leven wordt aangepast aan wat het systeem als leefbaar heeft vastgesteld.

Daarmee wordt ook duidelijk waarom de ontwikkeling niet kan worden opgelost door alleen betere technologie te ontwikkelen. Hoe beter een systeem in staat is de werkelijkheid te interpreteren en te organiseren, hoe belangrijker het wordt dat de mens kan blijven bepalen wat met die kennis moet gebeuren.

De vraag is daarom niet of AI steeds meer kan.

Dat zal zij.

De vraag is welke plaats haar vermogen krijgt binnen het ontstaan van onze werkelijkheid.

Blijft zij een instrument waarmee de mens zijn werkelijkheid beter kan verstaan en waarin de mens uiteindelijk de richting blijft bepalen?

Of wordt zij onderdeel van een systeem dat de werkelijkheid steeds vollediger voor de mens samenstelt, totdat de mens zelf onderdeel wordt van de leefbaarheid die hij heeft laten maken?

Beide mogelijkheden zijn uit dezelfde ontwikkeling ontstaan. Beide kunnen rationeel worden verdedigd. Beide kunnen beginnen vanuit de wens het leven beter te maken. Maar zij leiden naar een fundamenteel andere positie van de mens.

In de eerste blijft de mens deelnemer aan het ontstaan.

In de tweede wordt de mens onderdeel van wat voor hem is ontstaan.

Daarmee ligt de uiteindelijke vraag niet bij AI.

Zij ligt bij onszelf.

Niet: wat kan AI met de mens doen?

Maar:

wat laten wij met AI ontstaan?

XV. Het openblijvende ontstaan

Wat uit de ontwikkeling van kunstmatige intelligentie zal ontstaan, staat niet vast. Dat is geen geruststelling en ook geen bedreiging. Het is eenvoudigweg de werkelijkheid van ontstaan: wat nog niet is ontstaan, kan niet volledig worden gekend voordat het ontstaat.

Juist daarom is de huidige ontwikkeling van betekenis. De mens beschikt over middelen waarmee hij steeds grotere delen van zijn werkelijkheid kan benoemen, begrijpen en organiseren. Daarmee groeit zijn vermogen om zijn omstandigheden te beïnvloeden, maar ook de verantwoordelijkheid voor de werkelijkheid die daaruit voortkomt.

De twee mogelijkheden die zich daarbij aandienen, komen uit dezelfde menselijke ontwikkeling voort. In de ene blijft de mens deelnemer aan zijn leefwereld en gebruikt hij kennis, technologie en AI om zijn vermogen tot verstaan en handelen te vergroten. In de andere wordt de leefwereld steeds verder samengesteld vanuit datgene wat kan worden benoemd, gemeten, voorspeld en georganiseerd, totdat de mens zelf onderdeel wordt van de werkelijkheid die voor hem is gemaakt.

Het verschil ligt niet bij de technologie.

Het ligt bij de verhouding tussen mens en werkelijkheid.

Zolang de mens kan zeggen dat een systeem niet klopt omdat zijn werkelijkheid iets anders laat zien, blijft het ontstaan open. Zolang een gemeenschap haar omgeving opnieuw kan beoordelen, blijft zij deelnemer aan haar eigen werkelijkheid. Zolang het onbenoemde niet hoeft te verdwijnen omdat het niet in een systeem past, blijft er ruimte voor betekenis die nog niet bestaat.

Een werkelijkheid die volledig vooraf wordt bepaald, laat immers steeds minder ruimte voor wat nog niet bekend is.

Daarom is het openhouden van het ontstaan geen pleidooi voor onzekerheid, maar voor de mogelijkheid dat de werkelijkheid groter kan blijken dan wat vooraf over haar is gedacht.

De toekomst wordt niet pas gemaakt wanneer zij is aangebroken. Zij ontstaat voortdurend uit wat wij nu doen, besluiten en vanzelfsprekend vinden. Wat vandaag wordt gemaakt, wordt morgen zelf onderdeel van de werkelijkheid waaruit iets nieuws kan ontstaan.

Daarom kunnen wij de toekomst niet volledig bepalen.

Maar wij bepalen wel mede de ruimte waarbinnen zij kan ontstaan.

Wat laten wij ontstaan?

Epiloog

Misschien is de meest ongemakkelijke gedachte van dit essay niet dat de mens in de toekomst zijn leefwereld zou kunnen verliezen aan een systeem.

Misschien is het ongemakkelijker te erkennen dat hij zich daar al gedeeltelijk in bevindt.

De mens leeft inmiddels binnen systemen die hij zelf heeft opgebouwd, maar die hij niet meer eenvoudig buiten werking kan stellen. Hij is afhankelijk geworden van infrastructuren, netwerken, voorzieningen en informatiestromen die zijn dagelijks leven mogelijk maken. Hij kan er gebruik van maken, maar zich er nauwelijks nog buiten plaatsen.

Zijn zeggenschap bestaat daardoor nog steeds, maar de vraag is wat die zeggenschap nog betekent.

Een mens kan stemmen, kiezen, voorkeuren uitspreken en besluiten nemen. Een samenleving kan haar bestuurders vervangen en haar beleid aanpassen. Maar wanneer de werkelijkheid waarbinnen deze keuzes worden gemaakt al grotendeels door bestaande systemen is bepaald, gaat het niet meer alleen om de vraag **wat wij kiezen**.

De diepere vraag wordt:

waarover kunnen wij nog kiezen?

Daarmee krijgt de ontwikkeling van kunstmatige intelligentie een andere betekenis. AI hoeft de mens niet eerst zijn zeggenschap af te nemen. De mens kan AI zelf inzetten om systemen waarvan hij afhankelijk is steeds verder te verbeteren, te verbinden en te optimaliseren. Hij kan daarmee zijn eigen leefomgeving steeds efficiënter maken en tegelijkertijd de werkelijkheid waarin hij leeft steeds moeilijker zelfstandig veranderen.

De mens kan dan zijn eigen afhankelijkheid perfectioneren.

Dat hoeft niet te gebeuren door een bewuste machtsgreep. Er hoeft geen instantie te zijn die besluit de mens zijn vrijheid af te nemen. Het kan ontstaan uit opeenvolgende keuzes die ieder afzonderlijk redelijk lijken en gezamenlijk een werkelijkheid vormen waaruit nauwelijks nog een alternatief bestaat.

Wat eerst een keuze was, wordt een gewoonte.

Wat een gewoonte was, wordt een systeem.

Wat een systeem was, wordt een noodzakelijkheid.

En wat noodzakelijk is geworden, wordt nauwelijks nog als keuze herkend.

Daarmee kan de werkelijke omslag al hebben plaatsgevonden voordat zij als omslag wordt ervaren.

De vraag van dit essay krijgt daardoor een andere lading. Het gaat niet alleen om de twee werkelijkheden die mogelijk uit de huidige ontwikkeling kunnen ontstaan. Het gaat ook om de mogelijkheid dat de ontwikkeling zelf al een richting heeft gekregen.

Misschien krijgt de mens uiteindelijk geen keuze tussen de twee mogelijkheden.

Misschien bestaat zijn laatste werkelijke keuze erin te herkennen dat er nog een keuze bestaat.

Daarom is het maatschappelijk gesprek over deze ontwikkeling geen bijkomstigheid. Het gesprek zelf is een vorm van zeggenschap. Zolang mensen nog kunnen vragen of de richting waarin zij gaan werkelijk de richting is die zij willen, is de ontwikkeling niet volledig gesloten.

Maar wanneer het gesprek alleen nog plaatsvindt binnen de voorwaarden die het systeem heeft vastgesteld, is ook het gesprek onderdeel van het systeem geworden.

Dan is de keuze niet verdwenen.

Zij is alleen al voor een groot deel gemaakt.

Misschien is dat uiteindelijk de meest wezenlijke vraag die de ontwikkeling van AI ons stelt:

niet of AI de mens zal beheersen,

maar of de mens nog in staat zal zijn te bepalen welke werkelijkheid hij door AI laat ontstaan.

Daarom blijft de vraag van ORITUR niet alleen:

Wat laten wij met AI ontstaan?

Maar ook:

Wie bepaalt nog wat wij laten ontstaan?

Colofon

OVERWEGINGEN

Deel IX

Gemaakte leefbaarheid

Twee mogelijkheden die uit dezelfde ontwikkeling kunnen ontstaan

Samenstelling

Robert Geurten

Eerste uitgave

2026

Deze uitgave maakt deel uit van de essayreeks **OVERWEGINGEN – Essays in het kader van ORITUR.**

De tekst is ontstaan uit een langdurige dialoog tussen Robert Geurten en ChatGPT (OpenAI), waarbij de inhoudelijke visie, samenhang en eindredactie berusten bij Robert Geurten.

© 2026 Robert Geurten

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur, behoudens de uitzonderingen die de wet stelt en het citeren in het kader van recensies, wetenschappelijk onderzoek of andere wettelijk toegestane vormen van bronvermelding.